

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів
Регіональний навчальний центр Всесвітньої митної організації
Академія соціальних наук України

XI міжнародна наукова конференція

ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА

26–27 жовтня 2017 р.
Дніпро

Тези доповідей

Київ–2017

ОРГКОМІТЕТ

ХІ міжнародної наукової конференції “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА”

Головуючі:

1. *Ченцов В. В.* – д.і.н., д.держ.упр., проф., перший проректор Університету митної справи та фінансів;
2. *Смолій В. А.* – д.і.н., академік НАН України, директор Інституту історії України Національної академії наук України.

Заступники головуєчих:

3. *Дячок О. О.* – к.і.н., доц., доцент каф. теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів;
4. *Колесников К. М.* – д.і.н., проф., декан юридичного факультету Університету митної справи та фінансів;
5. *Шевченко В. В.* – к.і.н., с.н.с., старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України;
6. *Приймаченко Д. В.* – д.ю.н., проф., проректор з наукової роботи Університету митної справи та фінансів.

Члени організаційного комітету:

7. *Морозов О. В.* – д.і.н., доц., професор кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів;
8. *Блануца А. В.* – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України;
9. *Барабаш Ю. В.* – д.і.н., начальник відділу міжнародних зв'язків Університету митної справи та фінансів;
10. *Марценюк О. О.* – к.держ.упр., керівник навчально-наукового центру Університету митної справи та фінансів.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 2 від 25.09.2017 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 03.10.2017 р.)*

Наукова редакція та впорядкування О. О. Дячка.

ЗМІСТ

Ніколасв М. І. До історії метрологічної діяльності агораномів елліністичної Ольвії.....	6
Набай М. Business, tariffs and transportation on the Danube in antiquity in the view of ancient sources.....	7
Колесников К. М. Дунайські легіони на півночі Понту.....	9
Ковалко Н. Н., Мельник В. М. Налоговая политика короля Теодориха Великого (493–526) в отношении купеческого сословия Остготского государства.....	12
Мельник В. М. Налог “tributum” в остготской Италии (493–536).....	14
Пилипчук Я. В. Торговля на Северо-Востоке Европы в VIII–XIV вв.....	16
Петрушенко О. Ф. Етногенез, місцерозвиток та державність в торговельно-економічній історії українців: методологічні зауваження.....	19
Виноградов Г. М. Військово-релігійний шантаж як форма примусу Руссю Візантії до сплати данини й торговельного співробітництва (IX–X ст.).....	21
Левицька Н. М., Коцюбанська О. О. Договір князя Олега 911 року – перша міжнародна писемна угода Київської Русі.....	24
Ковальова С. Г. Правове регулювання морської торгівлі у Морських законах Єрусалимського королівства.....	26
Циватый В. Г. Внешняя политика и европейская торговля в эпоху Средневековья и раннего Нового времени: теоретико-методологический и институциональный аспекты.....	28
Гулько К. І. Історія державно-приватного партнерства у фіскальній галузі в Україні.....	30
Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папская фискальность в XIV–XV вв.: судьба аннат.....	33
Смерека Б. В. Згадки про поральний (подимний) податок в актових документах Руського та Белзького воєводств у XIV–XV ст.....	35
Дячок О. О. Торговля та митно-податкові відносини середини XIV – середини XVII ст. на сторінках “Історії міст і сіл Української РСР”.....	38
Блануца А. В. Пільгове оподаткування як інструмент економічної політики у Великому князівстві Литовському.....	40
Гурбик А. О. Міське самоврядування та тенденції розвитку торгівлі в Україні XVI – першої половини XVII ст.....	42
Балковая В. Г. Эволюция внутреннего пошлинного обложения в Российском государстве в XVI–XVIII веках.....	45
Кононенко В. П. Самоврядування і оподаткування у містах Гетьманщини за Конституцією 5 квітня 1710 р.....	47
Горобець В. М. Хто “завідовав” і хто “шафовал” податками в містах Гетьманату? Фіскальна реформа 1722–1727 рр.....	49

Гуржій О. І. Сільська община Лівобережної України та її функції в простому товарному виробництві (XVIII ст.)	53
Арану В. В. Некоторые аспекты предпринимательской деятельности армян Молдавского княжества и Речи Посполитой (вторая половина XVIII века)	55
Rutkowski M. Początki ustawodawstwa Królestwa Polskiego w zakresie transportu. “Urządzenie względem uregulowania dróg i naprawy traktów publicznych” z 29 kwietnia 1817	57
Томулец В. Н. Торговые связи Бессарабии с украинскими губерниями в первой четверти XIX века	60
Соколовська Г. М. Порто-франко в Одесі – історія та перспективи	63
Скиданова А. В. Особливості становлення книжкової торгівлі в Харкові (перша половина XIX ст.)	65
Силка О. З. Торговельна діяльність дрібних агропросвітницьких товариств України наприкінці XIX – на початку XX ст.	66
Морозов О. В. Імпорт військових кораблів для Японії (1860–1890-ті рр.)	68
Циганенко Л. Ф. Торгове судноплавство на Дунаї (остання третина XIX – початок XX ст.)	70
Зякун А. І. Торгівля на українському ярмарку та її церемоніальні дії	72
Гавриш Л. О. Збут глиняних виробів українських гончарів кінця XIX – початку XX століття через призму сучасних професій торговельної сфери	74
Шевченко В. В. Фінансування робіт з упорядкування вулиць у містах Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.)	76
Проців О. Р. Реклама ветеринарних препаратів для лікування собак у Галичині кінця XIX – початку XX ст.	77
Кухаренко А. А. Роль государственного ипотечного кредита в формировании рынка земельной собственности в белорусских губерниях (1883–1917 гг.)	79
Шандра І. О. Південний обласний з’їзд з питань експорту 1913 р. як підготовчий захід до підписання нового торгового договору з Німеччиною	82
Орлик С. В. Особливості податкової політики російської окупаційної влади на захоплених територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни	84
Дейнеко С. М. Вплив Першої світової війни на роботу Харківської митниці у 1915 році	86
Савчук Н. І. До питання про встановлення плати за закордонний паспорт у Російській імперії	89
Архрейський Д. В. Зовнішньоторговельна та митна діяльність Української Держави за журналами засідань Ради міністрів (1918 р.)....	90
Синявська Л. І. Фінансова політика щодо промислових підприємств Сходу і Півдня України гетьманату П. Скоропадського	92

Васковський Р. Ю. Друга УНР: спроби повороту направо	94
Petranský I. A. Funding of churches and religious societies in Slovakia in the 20 th century	97
Купчик О. Р. Країни Балтії в зовнішній торгівлі УСРР (початок 1920-х років)	98
Масик Р. В. Митна політика урядів міжвоєнної Польщі у рецепції підприємців Східної Галичини	101
Пасіцька О. І. Міжнародний ярмарок “Східні торги” у Львові (20–30-ті роки ХХ ст.): світовий досвід та українські реалії	103
Скубій І. В. Універсальний магазин в радянській ідеології та пропаганді в 1920—1930-ті роки	105
Фрадинський О. А. Шляхи “Кочівників”, або одна із маловідомих сторінок авіаційного ленд-лізу	107
Баранник Л. Б., Овчинніков А. В. Соціальні податки в Україні: віхи розвитку	109
Бабенко Б.І., Корнійчук О.О. Ключові компетенції – шлях до сумісності та взаємного визнання результатів валідацій	111
Калініченко З. Д., Кліницький І. І., Тронсв В. О. Порівняльний аналіз адміністрування та сплати податків у Республіці Сінгапур та в Україні	113
Калініченко З. Д., Майорова А. О. Проблеми застосування досвіду закордонних країн у сфері оподаткування нерухомості	115
Майорова І. М., Андрусенко Г. М. Сучасні проблеми транспортування товарів у міжнародній торгівлі	118

ДО ІСТОРІЇ МЕТРОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГОРАНОМІВ ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ ОЛЬВІЇ

Ніколаєв Микола Ілліч
(*м. Миколаїв*)

Колегія ринкових наглядачів – агораномів – в античних містах доглядала за ринками та справляла мито за право торгівлі з іноземців, регулювала роздрібну торгівлю, здійснювала метрологічний контроль тощо. Ця загальновідома інформація, однак, поєднується із суттєвими прогалинами щодо організації, кількісного та родового складу, часу активної діяльності колегії агораномів в античних містах Північного Причорномор'я. Зауважимо, що з багатограної діяльності агораномів елліністичного часу до нас дійшли лише свідчення метрологічного контролю: агораномні гири та клейма на мірних посудинах.

У доповіді розглянуто деякі підсумки вперше виконаних хронологічних та просопографічних досліджень пам'яток метрологічної діяльності агораномів однієї з найвідоміших держав Північного Причорномор'я – Ольвії Понтійської; об'єктом дослідження є відомі на сьогодні понад 20 клейм на мірних посудинах та майже 10 агораномних гир. Пропонованому дослідженню передувало відновлення літочислення IV–I ст. до н. е. (синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201) та побудова просопографічної моделі невеликого античного міста, зокрема, Ольвії: епонімний каталог IPE I² 201 містить прізвища та хронологію діяльності найвпливовіших осіб міста, майже 90% лапідарних написів згадують представників 8 найвпливовіших родин; коло осіб, які почергово виконували головні посади в місті, було настільки вузьким, що навіть відпадала необхідність вказувати патроніми цих осіб (наприклад, напис на клеймі: “Агораном Невменія”).

Як приклад реалізації просопографічної моделі розглянемо агораномне клеймо, що було оприлюднене В. В. Крапівіною у 2004 р. Прямокутне трьохрядкове клеймо містить імена трьох агораномів у номінативі: Ἀρίστων, Εὐμένεες, Ποσειδεος. Як вказує видавець, усі ці імена трапляються в лапідарному архіві другої половини III–II ст. до н. е. Це клеймо привернуло нашу увагу, насамперед, переліком характерних імен ольвійської еліти, котра займала вищі державні посади наприкінці III ст. до н. е. Так, голова магістратури агораномів, якийсь Аристон асоціюється з епонімом Ольвії 218 р. до н. е., на ім'я Ἀρίστων Νικηράτου. Він є вихідцем з впливового роду Нікератів, представники якого, Χαίρημων Νικηράτου, Καλλικράτης Νικηράτου, Ἀρίστων Νικηράτου та Κρίτος Νικηράτου виконували епонімну посаду у 221, 220, 218 та 210 рр. до н. е. відповідно. Рід Нікератів у цей час залишив свідчення своєї могутності – монументальні мармурові присвяти IPE I² 190, IPE I² 191. Ἀρίστων Νικηράτου також був монетним магістратом, відповідальним за емісію монет – “борисфенів” останніх груп з диферентами API, AP. (Тут прийнято багаторазово під-

тверджений ольвійською просопографією факт завершення карбування “борисфенів” приблизно 217–215 рр. до н. е.).

Другий агораном Євмен походить з гілки Леопрепидів славетного роду тираноборців Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів та ототожнюється з епонімом Ольвії 201 р. до н. е. на ім'я Εὐμένης Συρίσκου. Також дуже вірогідно, що він є дедикантом присвяти з Неаполя Скіфського.

Ποσιδέος (Ποσιδέου), третій агораном, походить з роду Діонісіїв; на його честь були прийняті декрети ΙΡΕ Ι² 77 і ΙΡΕ Ι² 78 орієнтовно 205–98 рр. до н. е. Він – родич епоніма 200 р. до н. е. Διονύσιος Ἀγρότου. Просопографічне датування клейма Ἀρίστων, Εὐμένεες, Ποσιδέος: рубіж III–II ст. до н. е. Агораноми належать до аристократичних родин, котрі домінували в Ольвії в зазначений період та належали до єдиного кланового угруповання.

Агораномна гиря ΟΛΒΙΟ \ ΚΡΙΤΟΒΟΥ, що її датує видавець пізнім періодом, має безсумнівний просопографічний зв'язок із розглянутим вище клеймом. Так, відомо, що короткою формою імені Κριτόβουλος є Κρίτος. Κρίτος Νικηράτου – відома історична особа, походить з роду Нікератів, рідний брат Аристона Нікератова, епонім 210 р. до н. е. Він є дуже активним монетним магістратом, який карбував монети зі скороченням свого імені ΚΡΙ. Відомою нам заслугою Крита є завершення карбування “борисфенів” орієнтовно 217–215 рр. до н. е. Гиря з написом Ὀλβίο. Κριτοβού[λου] датується 220–200 рр. до н. е.

У підсумку: метрологічна діяльність магістратури агораномів елліністичної Ольвії – таврування мірних посудин – здійснювалася в три періоди: рубіж IV–III ст. до н. е. (збігається з економічним розквитом), 250–240 рр. до н. е. (збігається з максимальною кризою) і рубіж III–II ст. до н. е. (збігається з новим економічним ростом). Магістратура агрономів елліністичної Ольвії складалася з трьох осіб. Генеалогічні розрахунки стабільно свідчать на користь того, що голова колегії агораномів, а втім й інших колегій та спільнот, перевищує за віком рядових членів на 10–20 років.

СКОРОЧЕННЯ

ΙΡΕ Ι²– *Latishev B.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1885–1916.

BUSINESS, TARIFFS AND TRANSPORTATION ON THE DANUBE IN ANTIQUITY IN THE VIEW OF ANCIENT SOURCES

Habaj Michal

University of Ss. Cyril and Methodius (Trnava, Slovakia)

In antiquity, and this is still true, the Danube was one of the most important rivers of Europe. In ancient sources it is linked to reverence, respect, fear and

expectations. It was a boundary river of the ancient civilization; border of ecumene, for the Greeks and Romans, behind it, there was a world of miracle and completely different cultures and the unknown. The Greeks learned about this river only gradually and the ancient man learned about it only by the Romans setting their borders on the Danube boundary. However, not even the Roman settlement on the right bank did not make the river a well-known space as each campaign of the legions behind Danube had an air of adventure and danger. The river was an area that divided and bounded as well. The Danube froze in winter and hordes of tribes crossed over the ice-cover surface; it also connected them commercially. Through many tributaries and trade routes crossing the river, the boundaries of Roman trade were deep within the territory of the northern tribes.

The submitted paper gives an insight on the sources that mediate the movement of traders on the surrounding trade routes, tributaries, and especially the view on traders and transporters on the Danube itself. However, these will be literary sources, as well as epigraphic sources. Based on them we will try to examine life on the river and its immediate surroundings during the whole year round. There were many merchants, military and fishing boats on the river. Oftentimes this transportation was not simple and the ancient authors speak of Danube as the river most difficult to sail. Just like it was able to provide suitable conditions for transportation to boats, during heavy rains it was very dangerous and devastating during floods.

Ancient sources provide an interesting and oftentimes relatively detailed perspective on life and trade on the river during winter months, when the merchants had to leave their boats at shores or stuck in ice, and carriages loaded with goods began to move on the river. Towns and harbors grew on the river that worked during the Roman times as centers of trade, administration and military control.

The ranges of issues this study will examine include trade and shipping tariffs and customs. Although the sources in this case are relatively rare, much knowledge on trading on the river can be drawn by analogy from sources that report on tariffs and ship movements on other streams. In this perspective, reports on tributaries will be important, especially Sava and Drava that facilitated many goods flowing into the Balkans and the Central Europe from the Eastern Alp regions.

Trade and transportation on the river were oftentimes linked to the economic and military-political enterprises. In this perspective, the period before the capture of the right bank of the Danube by the Romans is interesting. The sources reveal a lot especially about the life of the Greeks and their trade activities on the lower reaches of the river, or directly in the deltas, where there was a Greek settlement called Istros near the Danube. Other Greek settlements alongside the Black Sea were also represented in trade that took place on the lower Danube. Before the Roman takeover, these areas are documented in the literature especially in two major military-political events. One is the campaign

of the Persian king Darius I. around 513 BC and the second event is the invasion of the Danube by the Macedonian forces led by Alexander the Great. Herodotus, in particular, reveals many interesting things about the Greeks in lower Danube that are undoubtedly related to the Greek settlers and Greek trade in the area. It is clear that the Greeks were commercially active throughout lower Danube, either directly or through intermediaries, and their business interests ranged up to the Eastern Alps, although their knowledge of this area was undoubtedly coming from intermediaries. Alexander's expedition is also illustrative in this perspective, because it provides much knowledge on transportation, type of boats and transport options on the Danube. Also the Persian, Alexander's and other campaigns are held in a specific moralistic plane that the ancient literature puts into historical context in relation to major rivers. By crossing the Danube the person is trying to change the natural order of things given by the gods, commits a crime because of his *hubrys* and punishment must follow. Despite the specific moralistic nature we thank these campaigns for much we know about life and trade on the river.

The paper will also try to outline how individual areas of the Danube differed in trade, where it was more of a border, where only a transition, and where an actual connection. The package of questions on this topic also includes the assessment of goods that dominated the upper, middle, and lower Danube. By answering these questions the reader should get an idea about at least the basics, of what is linked to the river in ancient times in relation to trade.

ДУНАЙСЬКІ ЛЕГІОНИ НА ПІВНОЧІ ПОНТУ

Колесников Костянтин Миколайович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Більшість елліністичних монархій Середземномор'я, грецьких полісів та їх союзів чинили запеклий опір римському наступові. Натомість, полісні держави Північного Причорномор'я, підпорядковані в I ст. до н. е. Понтійському (згодом Боспорському) царству, з надією спостерігали за просуванням Риму в бік їхнього регіону. Вже в перші століття нашої ери вони знайшли собі покровителя в особі Римської імперії.

Дислокація римських обмежених контингентів – вексилляцій – у Західному Криму, в Ольвії, Тірі, на Боспорі зафіксована наративними джерелами та епіграфічними пам'ятками. Саме з останніх нам відомі назви легіонів та їх допоміжних підрозділів (ауксилій), що надсилали своїх солдатів до складу місцевих гарнізонів, а також імена окремих солдатів і офіцерів, котрі залишили по собі вотивні написи чи епітафії. Основну ударну силу римських військ у Північному Причорномор'ї склали легіонери. З огляду на те, що перебування римських військ, котрі деякими дослідниками (В. І. Кадеєв) вважалися окупаційними, частково фінансу-

валося за рахунок місцевих податків і зборів, у стягуванні яких легіонери брали безпосередню участь, буде цікавим проглянути бойовий шлях римських військових частин, що формували склад понтійських вексилляцій.

В останній третині I ст. до н. е., після завершення тривалої низки громадянських війн на розлогих просторах Римської держави, Імператор Цезар Август отримав армію, що складалася зі з'єднань усіх трьох колишніх тріумвірів та була, без перебільшення, найбільшою й найкращою армією тодішнього світу. Глобальна перевага новонародженої Імперії відчувалася в усьому. Елліни “Лівого Понту” (Західне Причорномор'я), що лежав у руїнах унаслідок агресії гетської держави Буревісти, та мешканці Тіри й Ольвії (Північно-Західне Причорномор'я) сподівалися, що римська зброя захистить їх від гето-даків на заході та сарматів на сході. Херсонесити сподівалися за підтримки римлян нарешті визначитися зі своєю автономією і позбутися нав'язливої опіки архонтів і царів Боспору. В місті 25/24 р. до н. е. запроваджується нове літочислення як символ початку нової ери “царюючої Діви” – богині-покровительки міста, локального втілення Артеміди. Боспорити розраховували на порозуміння з Імперією та визнання їхніх місцевих династій офіційними базилеями (царями) Боспорської держави. Таке визнання сталося тільки після того, як Боспор, пройшовши низку поневірянь, що загрожували демонтажем самої державності і перетворенням на імперську провінцію, остаточно схилився перед Римом. Після загибелі Нерона Імперія остаточно визнала боспорський престол за місцевою династією Тіберіїв Юліїв. Унаслідок описаних процесів упродовж кінця I ст. до н. е. – кінця I ст. н. е. було встановлено римську систему контролю над регіоном, за якою Північно-Західне Причорномор'я та Західний Крим опинилися під опікою адміністрації провінції (Нижня) Мезія, а Боспор і чорноморське узбережжя Кавказу – провінції Віфінія-Понт.

Становим хребтом римської армії, що відповідала за безпеку на півночі Понту, були легіони, дислоковані на дунайських кордонах. Різного часу в провінції Мезія (за Доміціана, у 86 р. н. е., розділена на Нижню і Верхню) дислокувалися Перший Італійський (*legio I Italica*), П'ятий Македонський (*legio V Macedonica*), Одинадцятий Клавдіїв (*legio XI Claudia*), Іовіїв (*legio I Iovia*), II Геркуліїв (*legio II Herculia*) легіони, окремі підрозділи яких забезпечували своїми солдатами гарнізони, виведені в північнопричорноморські поліси. Про що залишилося чимало епіграфічних і наративних джерел. У боротьбі з варварськими племенами маркоманнів, свевів, сарматів, даків, карпів, язигів, квадів та інших супротивників Імперії брали участь й інші легіони, що отаборилися на Верхньому та Середньому Дунаї. Серед них ціла низка прославлених імперських військових частин. Це, зокрема, Перший і Другий Допоміжні легіони. *Legio I Adjutrix* дислокувався на початку II ст. у Верхній Паннонії, в Брегеціоні, де він замінив відряджений до Азії П'ятнадцятий Аполлонів легіон, а *Legio II Adjutrix* – у Нижній Паннонії, в Акумінку (при злитті Тиси і Дунаю), а десь у середині

II ст. перебрався в Аквінк (поблизу сучасного Будапешта). За Нерона Третій Галльський легіон (*legio III Gallica*) було перебазовано в Мезію з Сирії, де все ще залишалися його тилові підрозділи. Взимку 69 р. він зупинив вторгнення 9000 важкоозброєних роксоланських вершників, більшість з яких, переобтяжених здобиччю, було знищено на кризі замерзлої річки. За цю перемогу легат легіону був нагороджений Імператором Отоном триумфальними відзнаками. Четвертий Флавіїв легіон (*legio IIII Flavia*) був переведений у Верхню Мезію не раніше 86 р., після розгрому даками П'ятого Жайворонкова легіону (*legio V Alaudae*). Спочатку він розташовувався в Раціарії (сучасний Арчар), відомій як велика стоянка мезійського флоту, згодом – у Вімінації (сучасний Костолац поблизу міста Пожаревац в Сербії) та Сингідуні (сучасний Белград). Сьомий Клавдіїв легіон (*legio VII Claudia*) ще в 30 р. до н. е. під іменем Сьомого Македонського брав участь у поході Марка Ліцинія Красса Молодшого на Нижній Дунай проти фракійських племен. На початку I ст. н. е. він був задіяний Августом для придушення паннонсько-далматського повстання. Близько 57/58 р. через переведення Четвертого Скіфського легіону на Схід Сьомий Клавдіїв передислокувався в Мезію, де залишився до кінця античності у своїй штабквартирі у Вімінації. На Нижньому Дунаї було сформовано Четвертий Скіфський легіон (*legio IIII Scythica*), який близько 33/34 р. підтримував безпеку в Мезії разом із П'ятим Македонським, про що свідчить один із афінських написів. У 62 р. бачимо цей легіон на війні проти парфян у Сирії, де він і залишився до кінця античності. У 46 р. в Мезію було переведено Восьмий Августів легіон (*legio VIII Augusta*), який узяв участь у війні, що завершилася перетворенням Фракії на римську провінцію. За ці діяння він здобув почесний титул “двічі Августів” (*bis Augusta*). З Мезії він разом із Третім Галльським і Сьомим Клавдієвим легіонами був відряджений до Італії на підтримку Отона, після чого в свою провінцію так і не повертався. П'ятнадцятий Аполлонів легіон (*legio XV Apollinaris*) був створений Августом у 6 р. н. е. для війни в Паннонії, де він і розташовувався табором разом із Восьмим Августовим і Дев'ятим Іспанським легіонами. Цей табір знаходився або в Емоні (сучасна Любляна), або в Карнунті (50-ти тисячне римське місто на перетині Бурштинового шляху з Дунаєм, на півшляху між сучасним Віднем та Братиславою, центр Верхньої Паннонії). Після 63 р. він брав участь у багатьох війнах на Сході, зокрема відзначився під час придушення Юдейського повстання при захопленні Йотопати, Гамали й Єрусалима. Разом з Титом Флавієм повернувся в свою наново перебудовану резиденцію в Карнунті, проте вже від часів Парфянської війни Траяна постійно перебував на Сході.

Чимало славних сторінок вписано в воєнну історію бійцями дунайських легіонів, перелічувати які, на жаль, не вистачає місця. Тому наприкінці цих тез слід зазначити, що Рим, а ще більшою мірою його наступник на Сході Константинополь ніколи не залишали без уваги північнопричорноморські терени. Так, після втрати наприкінці 250–260-х рр. Тіри й Ольвії та

виведення стаціонарного гарнізону з Херсонеса за Авреліана (270–275), Імперія відновила свої позиції в Тавриці на рубежі III–IV ст. зусиллями вексилляції I Італійського та II Геркулієвого легіонів. Близько 300 р. солдати Валерія Максиміна (у ранзі *praepositus vexillationis*) захищали грецькі поселення Криму від готів і сарматів, про що свідчить напис на честь імператорів-тетрархів з Херсонеса Таврійського. За деякими авторами, легіонери II Геркулієвого гарантували безпеку кордонів Херсонеса і Боспору впродовж 284–350 рр. У херсонеському будівельному написі 370–375 рр. згадується командир балістаріїв – “[*praeposito ---a*] *norum se[niorum] bal[istariorum]*” або легіон Балістаріїв Старших – *Balistarii Seniores*. У будівельному написі 488 р. з Херсонеса згадується перебування в місті загону “відданих балістаріїв, що збирають кошти з практиону [митниці] місцевого вікаріату”. “Віддани балістарії” – це один з нових спеціалізованих пізньоримських артилерійських (чи стрілецьких) легіонів, що був відряджений для захисту стратегічно важливого форпосту Імперії на півночі Понту (К. Цукерман припускає, що це були *Balistarii Dafnenses* або *Balistarii Juniores*, які перебували в оперативному підпорядкуванні військового магістра Фракії, тоді як О. В. Вус наполягає, що це – *Balistarii Seniores* – *legio comitatenses* (підготовий, тобто гвардійський, легіон) у підпорядкуванні військового магістра Сходу). У 630-ті рр. Юстиніан розв’язав криваву війну проти гунів з метою включення до Імперії залишків Боспорського царства, підсумком якої, крім розорення грецьких поселень, стало встановлення тимчасового імперського контролю майже над усіма еллінськими анклавами Північного Причорномор’я.

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА КОРОЛЯ ТЕОДОРИХА ВЕЛИКОГО (493–526) В ОТНОШЕНИИ КУПЕЧЕСКОГО СОСЛОВИЯ ОСТГОТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Ковалко Наталия Николаевна

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (г. Киев)

Мельник Виктор Мирославович

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (г. Киев),
Винницкий национальный медицинский университет имени Н. И. Пирогова
(г. Винница)*

Формирование аппарата государственного управления в Италии после остготского завоевания происходило в несколько этапов. Первым таким этапом стала социальная интеграция высших слоёв римского и готского общества. Кульминация этого процесса произошла в 507 г., когда большинство остготских воинов получили из земельных владений знатных римлян собственные участки (*sortes*) на правах частной собственности. Таким образом дотоліе общинные остготы познакомились с институтом

частного землевладения. Окончание второго этапа эволюции остготской политической администрации необходимо отнести к 512 г., когда рекс Теодорих Великий (493–526) издал собственный свод указов и распоряжений – “Эдикт Теодориха”. Третий этап государственно-правового развития остготской Италии занимает всё последующее время правления Теодориха (512–526). Он характеризуется активным судебным применением норм “Эдикта”, уточнением отдельных его положений. Налоговая политика стала важным инструментом государственного управления остготов и неотъемлемой частью законодательной кодификации Теодориха. Безусловно, для союза германских племён, администрирование налогов было делом новым. Оно явилось следствием рецепции римского права. До момента вторжения в Италию (489–493) остготы собирали только дань с покорённых народов и соседей, не зная налогообложения внутри своего общества.

С начала итальянского похода (489) остготы юридически превратились в подданных восточно-римского императора. Политическое приобщение к римскому наследию, захват Рима и Равенны повлияли на дальнейшую романизацию общинного правосознания “варваров”.

Важнейшим фактором, теоретически обоснованным в “Эдикте” и повлиявшим на историю остготской налоговой политики в Италии VI в., была классовая дифференциация общества. В частности, нормы “Эдикта” однозначно свидетельствуют о королевской поддержке “прав собственников”. Отдельно на законодательном возвышении “права частной собственности” в “Эдикте” останавливается проф. З. В. Удальцова в монографии *“Италия и Византия в VI веке”*. Она пишет: “Большое влияние оказали на остготов правовые нормы римского государства, основанные на защите прав собственников. Именно эти установления, охраняющие частную собственность, и были в первую очередь заимствованы остготским правительством из римского права”. При этом остготское законодательство сильнее акцентирует внимание на имущественном положении граждан. Основой общества и королевской власти провозглашаются зажиточные воины-остготы и крупные римские землевладельцы (possessores).

Ниже воинов и помещиков на иерархической лестнице находились купцы. Их зажиточность позволяла использовать во время судебных и административных разбирательств нормы “Эдикта”, направленные на богатые слои населения. Однако, в целом для остготской Италии характерен количественный и качественный упадок купечества. В первую очередь это можно объяснить переделом сфер политического влияния на территориях бывшей Западной Римской империи. Сдерживающим фактором для морской торговли и длительных путешествий выступила активизация пиратства в Средиземном море. Историки-экономисты отмечают спад торговых отношений даже между Галлией и Италией. Вот почему остготское правительство было вынуждено стимулировать развитие торговых промыслов и купеческого сословия, опираясь в этом на богатый опыт римского права.

На фоне всеобщего неуважения окружающих варварских государств Западной Европы к купечеству и профессиональному торговому делу, король Теодорих Великий уделял особое внимание охране прав торговцев, проведению ярмарок, военному сопровождению купеческих караванов.

Наряду с королевским “Эдиктом”, важнейшим источником по налоговой политике Теодориха являются “Варии” Кассиодора. В соответствии с данными Кассиодора, мы можем выделить три формы налогообложения купеческого сословия: *augum negotiatorum*, *siliquaticum*, *monopolium*.

Первая форма (*augum negotiatorum*) представляет собой налог на право торговли. Очевидно, что в процессе натурализации хозяйства уплата данного налога могла быть как денежной, так и натуральной. *Siliquaticum* (налог с торгового оборота), по данным Кассиодора, равнялся 1/24 с одной полученной денежной единицы. Последней и самой большой формой налогообложения, без сомнения, был налог на право монопольной торговли определённым товаром или услугой. Получение купцами монополий оформлялось как дарение права королём.

Так или иначе, налоговая политика Теодориха Великого характеризовалась повышением роли купечества в германской общине и попыткой ужесточить социальную дифференциацию внутри всего итальянского общества. Уплата налогов прямо сопровождалась определением имущественного статуса налогоплательщика. Определённый имущественный статус также обязывал платить определённую сумму налогов. Одним из наиболее актуальных вопросов для дальнейших исследований предложенной нами темы является определение денежной стоимости и натуральных эквивалентов “купеческих налогов” в остготской Италии.

НАЛОГ “TRIBUTUM” В ОСТГОТСКОЙ ИТАЛИИ (493–536)

Мельник Виктор Мирославович

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (г. Киев),
Винницкий национальный медицинский университет имени Н. И. Пирогова
(г. Винница)*

Функционирование системы налогового обложения в Италии после крушения Западной Римской империи является важнейшим историко-юридическим вопросом. Его комплексное изучение проливает свет на социально-экономические реалии южноевропейского развития VI в., приведшие впоследствии к замене рабовладельческого строя феодальным. Традиционно исследования по итальянской истории указанного периода упираются в существование двух основных историографических направлений – романистического и германистического. З. В. Удальцова обозначает концептуальные подходы этих направлений: “Германисты и немецкие националисты восхваляют остготских королей и в первую очередь Теодо-

риха как национальных героев, создавших крупное государство с сильной монархической властью... Среди учёных романистической школы также встречается тенденция к идеализации Остготской монархии и короля Теодориха, но уже с иных позиций: романисты восхваляют Теодориха и его ближайших преемников за сохранение в Италии римской государственности и римской цивилизации. Многие из них считают создание Остготского королевства попыткой восстановить Западную Римскую империю под протекторатом восточно-римского императора”.

Отличительной чертой учёных-германистов (Ф. Дан, А. Торбекке, В. Энслин, Г. Феттер, В. Пастор, Х. Брюннер, К. Эйхгорн и др.) является попытка представить остготское владычество в Италии (493–536) в качестве образцовой раннефеодальной германской государственности. Классические историки-романисты (Ф. К. Савиньи, Дж. Висмара, Т. Моммзен, Л. М. Гартман, Э. Штейн, Ф. Блюм и др.) представляют эту государственность как органическое продолжение Западной Римской империи (395–480). В любом случае, мы должны учитывать тот факт, что Италия после падения Равенны (4 сентября 476 г.) и убийства императора Юлиана Непота (480 г.) не стала независимым варварским королевством. Де-юре страна входила в состав мирового христианского государства – Восточной Римской империи. Поэтому византийские императоры юридически признавались её суверенами.

В 476 г. византийский император Зенон (476–491) санкционировал захват германским вождём Одоакром (476–493) Рима и Равенны с целью низложения Ромула Августула (475–476). После захвата Равенны Одоакр стал править Италией от имени официально признанного Константинополем западного императора Юлиана Непота (476–480). Убийство последнего оборвало императорскую традицию на Западе. Зенон, осуществляя своё право суверена, признал Одоакра наместником Италии. Дальнейшие размовки с Одоакром и попытка отвести остготскую угрозу от Константинополя привела Зенона в 488 г. к договору с готским вождём Теодорихом – о передаче ему права на руководство Италией.

Завоевание Италии остготами в 489–493 гг. (окончившееся личным убийством Одоакра Теодорихом на примирительном пиру 15 марта 493 г.) привело не только к вступлению рекса Теодориха (493–526) в права руководителя Италии, но и к большей германизации социально-политической жизни страны. При этом правовой фон экономической жизнедеятельности итальянских римлян и готов оставался романистическим. Как романисты, так и германисты сходятся в том, что система налогообложения в Италии осталась основанной преимущественно на римском праве. Серьёзным аргументом в пользу такого вывода следует считать функционирование главного и древнейшего римского имперского налога – *tributum* (поземельного налога с сельского населения).

В юридической истории остготской Италии мы можем выделить две важнейшие даты: 507 г. (окончание процесса раздела земли в Италии,

осуществляемого целой Комиссией патриция Либерия по принципу выделения из римских поместий трети для расселения остготских воинов) и 512 г. (издание Эдикта Теодориха). Первая дата для нас наиболее значительна. Ведь организованное расселение варваров-германцев среди римского сельского населения основывалось на их освобождении от уплаты поземельного налога. “Варии” Кассиодора свидетельствуют о том, что остготы не должны были платить *tributum* только с участков (*sortes*), полученных согласно разделу до 507 г. Если остготы покупали новый участок земли, то вместе с участком к ним переходила и обязанность платить поземельный налог. Учитывая мнение З. В. Удальцовой и Ф. Тибо, мы можем утверждать точно лишь о том, что остготы не были полностью законодательно освобождены от уплаты *tributum*. Они не платили налог лишь с фактически подаренной им королём земли. Любое приобретение земельного участка обязывало любого гражданина остготской Италии платить поземельный налог.

З. В. Удальцова пишет о гипотетическом освобождении сословия римских сенаторов от регулярной уплаты *tributum*. Это утверждение следует считать необоснованным из-за отсутствия причин, которые заставили бы администрацию отказаться от дотаций богатых землевладельцев. Принцип Теодориха приводит Кассиодор: “Римляне платят ему налоги, а готы исполняют его приказы и защищают римлян от набегов”.

Tributum обязаны были платить все землевладельцы (*possesores*). Мы не имеем точных данных о его размерах. Кассиодор пишет, что поземельный налог при Теодорихе не превышал размеров, установленных. Внесение налога происходило *trina illatio* (в три этапа) – 1 января, 1 мая, 1 сентября.

Актуальным вопросом истории *tributum* остаётся форма уплаты налога. Вслед за З. В. Удальцовой, мы не согласны с часто встречающимся мнением о преобладании денежной формы *tributum*. Внесение самого распространённого налога натурой, на наш взгляд, было более востребовано остготской администрацией в условиях деградации социально-экономических отношений на территории постримской Италии. Разработка концепции о хозяйственной натурализации в Италии VI в. должна быть соотнесена с изучением формы и размера поземельного налога.

ТОРГОВЛЯ НА СЕВЕРО-ВОСТОКЕ ЕВРОПЫ В VIII–XIV вв.

Пилипчук Ярослав Валентинович

Институт востоковедения им. А. Ю. Крымского НАН Украины (г. Киев)

История Северо-Востока Европы, в отличие от других регионов, довольно слабо изучена. В нашем исследовании мы попытаемся оценить, насколько этот регион был затронут торговлей с другими регионами Европы в VIII–XIV вв.

Норвежские викинги пришли в Бьярмаланд с севера через Белое Море (Гандвик) обычным норвежским путем. Шведы же пришли в Бьярмаланд через Сурцдаль (Суздаль), то есть с юга. В “Таттре о Торире Собаке и братьях Карли и Гунстейне” указано, что Карли собирался в Бьярмаланд. Сначала норвежцы торговали с бьярмами. Когда они прекратили торговать, скандинавы огласили конец перемирия с местными жителями и вышли в Вину (Двину). В “Саге о Харальде Серая Шкура”, “Красивой коже”, “Большой саге о Олаве Трюггвасоне”, сказано, что Гаральд ходил в поход в Бьярмаланд, убил многих людей на берегах Вины и захватил много серебра. В “Саге о Кормаке” указано, что Гаральд “Серая Шкура” Эриксон из Норвегии готовился к походу на Бьярмаланд.

В “Саге о Эгиле” также упомянуто о проникновении скандинавов в Бьярмаланд. В “Саге о Ньяле” сказано, что Галлвард бывал даже в Бьярмаланде. В “Саге о Орваре Одде” сообщается, что главный герой саги со своими людьми вошел в реку Вину (Двину). С местными жителями он заключил перемирие и торговал. Потом он их ограбил и взял драгоценности, которые были на одном из курганов. В “Саге о Ане” упомянуто о потомках Кетиля генга Галльбьярнарсона, которые жили во времена Гаральда Светловолосого. Сын Ана Торир галегг ходил походом на Бьярмаланд и захватил там большую добычу. В “Саге о Гальвдане сыне Эйстейна” сказано, что скандинавы напали на Бьярмаланд. На море Гандвик (Белом Море) Гальвдан и Сигмунд встретились с войсками сыновей Гарека Ракнара и Ватта. Скандинавы победили, и Сигмунд стал править в Бьярмаланде. В “Саге о Стурлявге” сказано, что главный герой саги искал волшебный рог в храме в Бьярмаланде. Описан путь героя: Свитйод – Гундингяланд – Бьярмаланд.

Последнее вторжение скандинавов в Бьярмаланд, по данным “Саги о Хаконе Хаконарсоне”, произошло в 1222 г. Его совершили Андрес сьяльдабранл и Ивар Утвик. До этого эти скандинавы торговали в Бьярмаланде. Этому вторжению предшествовала война между вождем бьярмов и скандинавами в 1217 г. Эти скандинавы после войны в Бьярмаланде пришли в Судрдаларики (Суздальское княжество). Андрес и Ивар, пришедшие со стороны Халогаланда (через Норвежское и Белое моря), нанесли бьярмам урон и потом отступили назад в Норвегию.

Русское влияние в регионе соперничало с татарским. Ещё до монгольских завоеваний в Приуралье через Камский торговый путь торговали волжские булгары. Ал-Гарнати отмечал существование страны Вису. Ал-Бируни упоминал о Ису и Йура. Ибн Фадлан в баснословной форме со слов волжских булгар передавал информацию о Вису. О Вису сообщал и Тахир ал-Марвази. Марвази и ал-Бируни сообщали, что эта страна находится между Йурой и Булгаром.

Касательно славянского продвижения, то оно было сравнительно медленным. В XI в. новгородцы начинают колонизировать Чудь Заволоцкую и осуществляют через земли племени Печора путешествия в Югру. Только

в XIII в. Пермь упоминалась как новгородская волость в договорных грамотах владими́ро-суздальского князя с Новгородом. Славянские купцы в основном были представлены новгородцами. Владимиро-суздальские поселенцы в XIII в. только появляются на Меховом пути, который намного раньше освоили волжские булгары.

А. Белавин, И. Пастушенко, В. Напольских, Н. Хан не без оснований локализируют страну Вису в Прикамье. Следствием активных торговых контактов было значительное количество булгаризмов в удмуртском языке. Йура же – это регион в Северном Приуралье, который славяне называли Югрой. Монгольское завоевание принесло разрушение Иднакара, Редикара, Анюшкара (Рождественского) и прочих городищ. После восстановления экономики региона, торговые связи местного населения с тюрками были возобновлены. У арабских географов XIV–XV вв. названия эпохи X–XII вв. сменены более современными. Вместо страны Вису упомянут Джулман, Йура упоминается под прежним названием, появляется страна Ибир-Сибир, но появляется касаба Афтакун. А. Белавин склонен отождествлять это поселение с Рождественским городищем. В. Напольских же отождествляет его с Вяткой. Купцы джулманские – это, соответственно, местное пермское население Прикамья, а страна Ибир-Сибир – это владения Шибанидов и Тайбугидов в степных и лесостепных регионах Западной Сибири. В ряде арабских источников указывалось, что джулманские купцы ездят в Йуру. Регион Пермского Приуралья XI–XIV вв. находился на перекрёстке важных торговых магистралей. На городищах Кудымкар, Анюшкар и Иднакар находили золотоордынскую керамику. В землях Пермского и Удмуртского Предуралья находили бусы и медальоны, изготовленные в золотоордынском Поволжье. На Рождественском городище обнаружена мусульманская мечеть. Предполагается, что это городище было столицей всего Прикамья. В Удмуртском Предуралье найдены золотоордынские монеты. Благодаря существованию торгового пути по Каме, богатели население Родановской и Чепецкой археологических культур.

Таким образом, можно констатировать, что Пермь активно контактировали со своими соседями. Особо активную роль в этой торговле играли волжские булгары. Новгородское влияние и присутствие было эпизодическим. С пермянами активно торговали и скандинавы. Скандинавы при своих походах захватывали изделия из серебра, которое играло важную культурную роль у населения Прикамья. Скандинавы проникали морским путём через Белое море и Северную Двину.

ЕТНОГЕНЕЗ, МІСЦЕРОЗВИТОК ТА ДЕРЖАВНІСТЬ В ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Петрушенко Олена Федорівна

*Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова
(м. Вінниця)*

Наш екскурс доцільно розпочати словами Г. В. Вернадського, який, маючи на увазі жителів Київської Русі, писав: “Руський народ – не лише народ-хлібороб, він також лісопромисловець і скотар і народ-посередник між різними господарсько-природними областями, народ-купец. Саме внаслідок цієї торговельної ролі руського народу в його історичному житті таке значення мали торговельні шляхи, і передусім – природні шляхи, що об’єднували ліс і степ, тобто великі річки з їхніми притоками”. Отже, українці ще з часів Київської Русі виконували функцію комунікатора на перетині Схід-Захід, Північ-Південь.

Комунікаційна здатність – не лише основа етносу, але й соціальне підґрунтя держави. Саме в процесі здійснення людськими спільнотами комунікативної функції зароджується ідейна основа кожної державності. В українському випадку ідейна основа завжди продукувалась або під впливом економіки, або під впливом релігії. Тільки економічна й релігійна основи в українській історії виступали об’єднуючою платформою.

Г. В. Вернадський у книзі “Нарис російської історії” писав: “Життєва енергія, що закладена в кожному народі, хоче себе якнайбільше проявити. Кожна народність чинить психічний і фізичний тиск на навколишнє етнічне та географічне середовище. Створення народом держави і засвоєння ним території залежить від сили цього тиску і від сили того спротиву, котрий цей тиск зустрічає”. Мова йде про виділення двох елементів в історії: “ступеню тиску народності на навколишнє середовище” і “ступеню спротиву навколишнього середовища”. Згідно з цією логікою, чим більший спротив навколишнього середовища (геоландшафту на антрополандшафт), тим більший тиск етноландшафту на геоландшафт.

Якщо говорити мовою “вуглярного” географічного детермінізму, то міцні держави із сильним “народним духом” створюються в країнах несприятливих з позицій економічної географії. Яскравим прикладом такого твердження є протестантські держави, особливо ж скандинавські та англосаксонські. Наприклад, англосаксонська цивілізація є породженням поганих клімато-географічних умов. Боротьба з навколишнім середовищем, відсутність продуктивних надлишків та їхня недостача, завжди змушували людей групуватися навколо сильних політичних центрів, що дипломатією (англійці), війною (німці) або розбоєм (вікінги) забезпечували їхнє життя. Навпаки, етноси, що оформились в позитивних, сприятливих економічному розвитку, умовах, завжди відносились пасивно до потреби політичної самоорганізації, ставали жертвами агресій. З часом вони були змушені

об'єднуватись задля боротьби, створювали свої держави як противагу агресорам.

Отож, держави, створені етносами, що проживали в несприятливих клімато-географічних умовах, були покликані силою забезпечити власний добробут. Держави, що розвивались в хороших природних умовах, формувались як відповідь на силові дії агресора.

Коли ж мова йде про країни, розташовані на межі цивілізацій, на межі культур, на межі природно-географічних умов, то тут ми повинні усвідомити і наявність особливого шляху їхньої етнополітичної еволюції. Це стосується і України. Під перехресним впливом культур, світоглядів і природи, загальні соціологічні закони не діють. Тут відбувається синтез. Так і Україна стала місцем синтезу Європи та Азії. Це зумовило прикордонний характер соціальної психології українців.

Українці витворились на ґрунті синтезу землеробства і кочівництва. Кочівники були асимільовані хліборобами, сприйняли стиль життя останніх. Східні слов'яни стали тим субстратом, що органічно увібрав у себе скіфські, сарматські, римські, гунські, готські, хозарські, візантійські, печенізькі, половецькі і монгольські впливи. Кожен новий суперстрат, чи то антропогенетично, чи то ментально, чи то політично, залишав свій слід в українському етногенезі. Українці формувались як синтетичний етнос.

Українська державність як продукт українського етнічного організму, формувалась в географічних умовах Євразійського місцерозвитку. Місцерозвиток українського етносу і, як наслідок, української державності – це ареали Каспійсько-Чорноморського степу та Дніпровсько-київського лісостепу. Історичний процес довів, що степ в українській етнопсихології завжди переважав над лісом. Політична культура українців постійно змішувала свої акценти, будучи то степовою, то лісовою. Рецидив українського державотворення за часів гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657) дозволяє остаточно охарактеризувати політичну культуру українців як лісостепову.

Українці – це нація, консолідована сукупність субетнічних спільностей, що сформувалась на перетині європейських та азійських впливів. Український етнос пройшов тривалий період історичного становлення, маючи в своїй антропогенетичній структурі, як автохтонні, так і прийшли елементи. Формування сучасного українського етносу стало можливим завдяки генетичному змішуванню землеробів і кочівників, слов'ян і тюрків. Це змішування, в контексті сприятливих кліматично-географічних умов, призвело до витворення етнічної психології українців, специфічного менталітету, надмірної схильності до індивідуального способу ведення господарства, хуторянської незалежності від централістських тенденцій.

Виходячи із концепції “місце розвитку”, що активно розроблялась Г. В. Вернадським і П. М. Савицьким, ми повинні визначити торговельний фактор найголовнішим у процесі формування української нації. Завдяки функціональній ролі “комунікатора” (головним чином, торговельно-еконо-

мічного) на перехресті цивілізацій, українці зуміли витворити і зберегти свою унікальну національно-культурну ідентичність.

ВІЙСЬКОВО-РЕЛІГІЙНИЙ ШАНТАЖ ЯК ФОРМА ПРИМУСУ РУССЮ ВІЗАНТІ ДО СПЛАТИ ДАНИНИ Й ТОРГОВЕЛЬНОГО СПРОБІТНИЦТВА (ІХ–Х ст.)

Виноградов Геннадій Миколайович
(м. Дніпро)

Пропонується розглянути низку хрестоматійних подій з широкого кола русько-візантійських ІХ–Х ст., а саме низки відомих військових конфліктів і договорів середини ІХ – першої половини Х ст., під кутом зору свідомого використання Руссю стосовно свого візаві такої форми впливу, як шантаж для спонукання до активізації міждержавних стосунків, в тому числі в комерційній сфері. Зрозуміло, що використання категорії “шантаж” стосовно заохочення об’єкту шантажування до позитивних дій, зрештою вигідних і для нього, а не з більш традиційною метою свідомого приниження відповідного об’єкту як його покарання і компенсації збитків сторони, котра перемогла, для сучасної людини вимагає додаткового пояснення; відома ж серія русько-візантійських конфліктів 860–866, 911–912 (до сьогодні продовжують існувати розбіжності щодо датування цих походів русі на Константинополь), 941 і 944 рр. чудово ілюструє середньовічне розуміння зазначеної проблеми як в цілому, так і з урахуванням власне торговельного сегменту.

Історіографічна традиція вивчення драматичного столітнього періоду русько-візантійських взаємин доволі парадоксальна; з одного боку, існує велика кількість, продовжуючи збільшуватися, різного рівня фаховості досліджень, як узагальнюючих, так і присвячених власне дипломатичним, політичним, військовим, культурним й іншим численним аспектам, але з іншого, тільки півтора десятиліття тому, нарешті, з’явилися як повне академічне видання всієї сукупності текстів, в яких були відображені події 60-х рр. ІХ ст., з перекладами на російську мову й солідними коментарями, так і в узагальнюючій праці І. Данилевського 2004 р. зроблено спробу обґрунтувати інтерпретації зазначених взаємин з середньовічної точки зору, а не за допомогою екстраполяцій на минуле невластивих йому особливостей, що, на жаль, продовжує бути характерним і для сучасної історичної науки. Втім, все частіше історики починають звертати увагу на ті елементи середньовічних текстів, які містили прямі чи приховані цитати з Біблії чи святоотечеської літератури й традиційно цікавили переважно філологів чи культурологів, але саме в таких елементах знаходять необхідні “підказки” для адекватної наукової реконструкції причин, перебігу й наслідків тих чи інших подій; в результаті все більш зрозумілою стає

мотиваційно-оціночна система Середньовіччя, нерідко суттєво відмінна від пізнішої, яка почала формуватися з XVI ст., але набула сучасних координат протягом XX ст.

Дослідники вже давно помітили, що кожного разу перед тим, як досягти домовленостей щодо дипломатичного, торговельного, а у відомих випадках з князями Володимиром Великим і Всеволодом Ярославичем – і династичного співробітництва, відбувався похід руських військ на Візантію, при чому в другій половині IX – середині X ст. остання зазнавала такої ганебної поразки, що навіть порівняно нечисленний руський флот погрожував оточити й захопити Константинополь. Втім, доволі швидко сторони досягали згоди, переможці, які в принципі могли розраховувати на серйозніші поступки й компенсації, до поставлення свого представника на чолі переможеної країни, проявляли дивну поблажливість до візантійців, не просто заохочуючи, а, безсумнівно, примушуючи їх до підписання взаємовигідних договорів з явно домінуючою торговельною складовою; показово, що давньоруські літописи ретельно включали до змісту переклади текстів договорів 912 і 944 рр. (грецькі варіанти не збереглися, як і тексти 860 і 907 рр., котрі, цілком можливо, ґрунтувалися на усних домовленостях, поширених в Середні Віки).

Суто гіпотетично, залишаючи місце для діапазону інших версій, гіпотез й інтерпретацій, можна пояснити існування в зазначений період практики системного діалектичного балансу шантажу й поблажливого заохочення до торговельних русько-візантійських взаємин свідомим прагненням Русі покарати Візантію в часи її глибоких внутрішніх і зовнішніх криз, але без підступної мети повної покори чи навіть знищення візантійської державності. У цьому неважко переконатися в процесі знайомства з подробицями історії Візантії середини IX – першої половини X ст.; особливо кризовими були періоди, саме в часових межах яких і відбувалися походи Русі, що засвідчує гарну обізнаність руської політично-військової еліти зі станом справ не тільки власне у Візантії, але і в мусульманському світі, Західній Європі чи інших регіонах, коли візантійські війська і флот були зайняті в походах, щоб зменшити чи унеможливити спротив. Зокрема, похід 860 р. ідеально співпадає з періодом, коли у Візантії хоч і була нарешті подолана так звана іконоборческа криза, проте панували внутрішні негаразди, які дискредитували країну насамперед як центр православ'я і претендента на лідерство у християнському світі; патріарх Фотій у низці своїх творів прямо зазначав, що Русь, подібно архангелу Михаїлу, несе кару Божу за гріхи. Похід князя Ігоря 907 р. відбувся в часи втрати Візантією великих територій з численними християнськими святинами під час війн з арабами, що було особливо ганебно; більше того, руський князь повісив свого меча на воротах Константинополя, що було свідченням взяття міста під свій захист. Події 941–944 рр. прямо пов'язані з внутрішньою кризою Візантії, коли в країні панував Роман I Лакапін з численними родичами, грубо порушуючи світські й релігійні традиції, в результаті чого Візантія почала

платити данину Болгарії, а цар Симеон I навіть мав титул “василевса ромей і болгар”.

Сучасні подіям візантійські джерела прямо, а давньоруські пізніше і на латентному рівні зазначали, що, як і у випадку з оцінками патріарха Фотія, Русь, розташована на теренах володінь біблійного володаря Роша з пророцтв Єзекіїля, виконує Божу волю з покарання грішників, русичі, поряд з печенігами, а пізніше – половцями, татарами, мають покарати грішників перед кінцем світу, а тому до їх походів необхідно ставитися смиренно, не чинити опору, йти на поступки, приймати їх вимоги тощо. Руська ж сторона, як засвідчує ретельний аналіз давньоруських текстів, усвідомлювала власну сакральну роль, повинна була поблажливо ставитися до переможених за умови, якщо ті смиренно починали спокутувати гріхи. Торгівельна сфера, як неважко уявити, вважалася ідеальним простором для регулярних і взаємовигідних контактів між країнами, оскільки, з одного боку, була самодостатньою з фінансового й організаційного погляду, переміщала не тільки власне товари, але, що не менш важливо, інформацію, а з іншого, вже на середину IX ст., завдяки системним і цілеспрямованим зусиллям Хозарського каганату і варягів, Русь як повноцінна з точки зору середньовічних критеріїв держави (правляча династія з 862 р., визнання християнським і мусульманським світом частиною християнської ойкумени – так зване “Аскольдове хрещення”, налагоджені скандинавами регулярні комунікації між окремими регіонами й племінними союзами Східної Європи, світоглядно-релігійне обґрунтування державності, здійснене візантійськими й власними інтелектуалами) активно вийшла на міжнародну арену як рівноправний міжнародний гравець.

Таким чином, шантаж як форма спонукання до активізації політично-торговельного співробітництва Руссю Візантії в середині IX – першій половині X ст., якщо розглянути цю сумнівну з етичного погляду категорію через середньовічну теологічну призму, набуває цілком позитивного забарвлення, може вважатися чи не найбільш дієвим засобом як заслуженого покарання грішників, так і стимулом до якнайшвидшого подолання кризових явищ. Крім того, активне використання як власне християнських суто богословських елементів, так і універсальних біблійних, які визнаються також іудейською й мусульманською релігіями, мало допомагати державному утвердженню Русі не тільки в християнському світі, але і в очах впливового на цей час Хозарського каганату з його іудейською верхівкою й потужної ісламської цивілізації як політичного, релігійного й, безсумнівно, економічного конкурента християнства.

ДОГОВІР КНЯЗЯ ОЛЕГА 911 РОКУ – ПЕРША МІЖНАРОДНА ПИСЕМНА УГОДА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Левицька Надія Миколаївна
Національний університет харчових технологій (м. Київ)
Коцюбанська Ольга Олександрівна
Національний університет харчових технологій (м. Київ)

Розбудовуючи свою державу, варто звертатися до власної історії, використовуючи позитивні досягнення та надбання її відомих діячів.

Таким прикладом може служити князь Олег і його міжнародні угоди 907 і 911 років. За договором 907 р. візантійці мали сплатити контрибуцію. Купці отримали право на безмитну торгівлю. У 911 р. мирна угода була доповнена правовими нормами, які регулювали відносини у торговельних справах та під час конфліктів.

До особливих заслуг Олега слід віднести встановлення дипломатичних відносин з Візантією – тодішнім оплотом цивілізації. Очевидно, зв'язки між Києвом і Константинополем не припинялися з часів Аскольда.

У часи князювання Олега поживався економічний розвиток суспільства. Влада київського князя в землях племінних князів була ще слабкою, часом формальною. Та все ж країна, як на свій час, була економічно розвинутою й мала велику військову силу, про що свідчить сама можливість воєнного походу Русі на Візантію у 907 р. Письмові угоди Києва з Константинополем 907 та 911 років стали першими політичними та економічними актами молодого держави.

Текст договору 907 р. не зберігся. А договору 2 вересня 911 р. зберігся в “Літописі руському”, і є першою писемною угодою в історії нашої держави.

Договір був укладений після успішного походу дружини князя Олега на Візантію і продовжив подальшу регламентацію відносин з Візантією, передбачених договором 907 р.

Договором 911 р. фіксувалися усі домовленості 907 р., обумовлювалися торговельні та дипломатичні відносини, співпраця в мирний і воєнний час, покарання у випадку кримінального злочину, вчиненого представником тієї чи іншої сторони: кара на смерть, “якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина”; сплата п'яти літр (візантійська міра, одна літра дорівнює 327,45 грама) срібла за удар чи побиття; потрібне повернення злочинцем украденого чи пограбованого тощо.

Також договір 2 вересня 911 р. передбачав взаємну допомогу потерпілим від бурі на морі, обмін полоненими, умови добровільної служби одних у війську інших. Він є документом надзвичайної ваги. Адже неспростовно свідчить, що за тих часів існувала потужна Київська держава зі своїми законами, які стояли на сторожі безпеки людини, її власності, права успадкування, та мудрими й освіченими правителями-державниками.

У статтях договору 911 р. йшлося також про способи розгляду різних злочинів і заходи покарання за них; про відповідальність за вбивство, за умисні побої, за злочинство і грабежі та про відповідні за це покарання; про порядок допомоги купцям обох країн під час їх плавання з товарами; про порядок викупу полонених; про союзну допомогу грекам з боку Русі та про порядок служби в імператорській армії; про практику викупу будь-яких інших бранців; про порядок повернення челяді, що втекла або її викрали; про практику успадкування майна померлих у Візантії; про порядок торгівлі у Візантії; про відповідальність за взятий борг і про покарання за несплату боргу.

Договір 911 р., на відміну від попередніх договорів, був по всій формі між двома рівними учасниками переговорного процесу. Основна частина статей договору носила двосторонній характер: зберігати “мир і любов” повинні обидві сторони, нести відповідальність за злочин зобов’язані однаково і русичі, і греки, що було великою дипломатичною перемогою молодій державі.

Договір був складений в двох абсолютно однакових примірниках на грецькій і руській мовах. Тільки в руському тексті до греків йшло звернення від імені великого князя, його князів та бояр, а у грецькому – від особи візантійських імператорів і “всіх греків”. Сторони обмінялися цими грамотами: русчі отримали грецький текст, а греки – руський. Але кожна сторона залишила собі копію зі свого тексту, який був відданий іншій стороні. Згодом грецький оригінал і руська копія загинули; договір 911 р. та інші аналогічні документи збереглися у складі “Повісті временних літ”.

Двомовність документа пояснюється тим, що в оточенні Олега були люди, які знали грецьку, а у візантійському війську завжди перебувало, як і при дворі імператора, багато слов’ян. У VIII ст. один з них управляв, у сані патріарха, церквою. Коли імператор Олександр підписував угоду з Олегом, першими його улюбленцями були слов’яни Гаврилопул і Василич. Василича Олександр навіть хотів зробити своїм наступником на престолі.

Цей документ має велике історичне значення, що важко переоцінити. Він показує світові русів уже не дикими варварами, а людьми, які мали свої закони, що захищали особисту безпеку, власність, право спадковості, силу заповітів. Вони мали й розвинену зовнішню торгівлю. Користуючись повною безпекою у слов’янських землях, купці привозили товари й міняли їх на худобу, хутра, хліб та воєнну здобич. У VIII ст. слов’яни їздили торгувати до чужих країн. Карл Великий доручив торгівлю з ними у німецьких містах особливому наглядові своїх чиновників. Проте до введення християнства торгівля у слов’янських землях складалася переважно з обміну речами. Грошей слов’яни не використовували, беручи золото від чужинців як певний товар. У договорі ж уже фігурують гроші. Договір мав велике значення для виходу Київської Русі на світовий ринок, що було головною передумовою розвитку держави. Руські купці дістали можливість безперешкодно торгувати з Приазов’ям, Кримом, Закавказзям, Захід-

ною Європою; візантійські негоціанти стали безперешкодно привозити свої товари та отримувати те, чим була багата Київська держава: хутра, хліб, мед, віск, худобу тощо. Зі свого боку, грецькі торгівці привозили коштовний одяг, сукно, саф'ян, вино, фрукти, предмети розкоші, перець.

Отже, можемо твердити, що наші предки-слов'яни відзначалися вивірною і плідною зовнішньою політикою. Київська держава завдяки вдалій дипломатії підтримувала добрі стосунки з сусідніми країнами, що дало їй змогу вийти на передові рубежі тогочасного світу. Договір Олега 911 р. є зразком першого писемного документа раннього середньовіччя, який свідчить про конкретні досягнення Київської держави в сфері дипломатії та про політико-дипломатичне мислення того часу.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОРСЬКОЇ ТОРГІВЛІ У МОРСЬКИХ ЗАКОНАХ ЄРУСАЛИМСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Ковальова Світлана Григорівна

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(м. Миколаїв)*

Вивчення історії торгового та морського права є одним із перспективних напрямків вітчизняних наукових досліджень в історико-правовій царині. Причиною є те, що у даній сфері наукового знання досі залишається багато “білих плям”, що утруднює формування цілісної об'єктивної картини тогочасної історичної реальності. Сказане стосується історико-правового аналізу одного з найважливіших кодексів, що регулювали морську торгівлю в середні віки, – Єрусалимських Асизів, котрі базувались на нормах римського приватного права і послужили зразком для подальшого правового регулювання морської торгівлі, наприклад, Законів Олерона. Метою даної роботи є аналіз положень Морських законів Єрусалимського королівства з історико-правової точки зору.

Внаслідок хрестових походів рицарями-хрестоносцями наприкінці XI ст. було засноване Єрусалимське королівство, котре проіснувало близько двохсот років. Як і для всіх середньовічних політичних утворень, для королівства важливим шляхом поповнення державної (королівської) скарбниці була торгівля. Внаслідок обмеження внутрішнього ринку зусилля влади були зосереджені на налагодженні зовнішньої торгівлі, переважно у середземноморському регіоні. Відтак, Єрусалимське королівство потребувало створення правових норм, які б регулювали таку торгівлю. Результатом вказаних потреб стали Морські закони Єрусалимського королівства, що являли собою запис правил морської торгівлі та морських перевезень. У XII ст. Морські закони Єрусалимського королівства у складі Єрусалимських Асизів були затверджені Високою Палатою та Палатою городян – колегіальними органами, що значно обмежували владу правителя коро-

лівства. Джерелами Морських законів Єрусалимського королівства стали норми, які виникли ще в античні часи, зокрема, норми фінікійського, грецького та римського права, а також судова практика середніх віків.

Норми, що регулювали права й обов'язки капітана морського судна при аварійній ситуації, коли він був змушений викинути вантаж, який належав купцям і перевозився судном, містились ще в античних морських кодексах. Норми Морських законів Єрусалимського королівства встановлювали, підсудність справ, що виникали внаслідок претензій купців до капітана, який викинув їхній вантаж через шторм або іншу небезпеку. Подібні справи мали розглядатися в Морській Палаті (la cort de la mer), а не в Палаті городян, оскільки судова процедура в Морській Палаті не передбачала застосування судових поєдинків як судового доказу. Середньовічне право багатьох європейських держав визнавало результати ордалій, судових поєдинків, а також присягу як безперечний доказ – “Суд Божий”. У Палаті городян застосовувалися судові поєдинки та катування як засоби встановлення істини. Правосвідомість купців, очевидно, не сакралізувала результати вказаних судових випробувань, допускаючи, що їхній результат далеко не завжди достовірний. Виняток було зроблено лише для присяги “над святими” (мощами або реліквіями), яку практикували у випадках, коли бракувало раціональних доказів. Присягати мали лоцман судна разом із “найчеснішими” моряками, якщо купець-позивач не погоджувався із твердженнями капітана відносно суми викинутого за борт товару.

У випадку загибелі вантажу внаслідок форс-мажорних обставин капітан звільнявся від відповідальності. Однак він ніс відповідальність, якщо вантаж загинув вже на березі внаслідок недбалості капітана.

Відмітимо, що морські палати для розгляду справ купців та моряків торгових суден було впроваджено майже у всіх великих портових містах Середземномор'я.

Морське право Єрусалимського королівства встановлювало відповідальність капітана судна, який, уклавши з купцем договір про послуги з доставки грошей у певний пункт, в односторонньому порядку змінив пункт призначення, очевидно, прагнучи отримати більший прибуток, однак зазнав фінансових втрат. Мореплавець повинен був відшкодувати купцю передану суму. При встановленні юридичної відповідальності капітана законодавець враховував його вину (“він свавільно відправився туди, куди їхати не домовлявся”).

Згідно із нормами Морських законів Єрусалимського королівства, договір перевезення вважався консенсуальним. Було встановлено, що при односторонньому розірванні договору на сторону-ініціатора накладалася майнова відповідальність. Якщо договір порушувався капітаном судна, то він мав повернути завдаток у подвійному розмірі. Якщо ж ініціатором виступав купець, то він втрачав завдаток. Ця норма була запозичена з римського приватного права.

Закони містили перелік товарів, заборонених для вивозу в мусульманські країни: зброю, коней, військові обладунки. Порушення заборони

каралося смертю. Впровадження цієї норми пояснювалося військовою та політичною ситуацією, що склалася на Близькому Сході у XII ст. і характеризувалася протистоянням у тому регіоні християн і мусульман.

Традиційне для середньовічної Європи берегове право встановлювало, що викинуті штормом на берег речі переходять у власність власника землі. Морські закони Єрусалимського королівства внесли до традиційних норм деякі зміни. Половина речей, що були знайдені плаваючими у воді, поверталася власнику речей, а інша половина відходила тому, хто їх знайшов. Якщо ж речі із затонулого корабля були знайдені на дні, то їхній власник отримував дві третини, а одна третина відходила тому, хто ці речі знайшов. Речі, що після пошкодження корабля залишилися на борту, повністю поверталися їхньому власнику.

Отже, Морські закони Єрусалимського королівства стали важливим актом, що заклав основи морського торгового права.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА И ЕВРОПЕЙСКАЯ ТОРГОВЛЯ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

Циватый Вячеслав Григорьевич
Институт всемирной истории НАН Украины (г. Киев)

В эпоху Средневековья, наряду с возникновением и эволюцией европейской системы государств, происходит объективно обусловленный процесс институционального оформления внешней торговли, внешней политики и дипломатических служб государств Европы, а также процесс формирования соответствующих политико-дипломатических систем.

Для изучения этих исторических процессов, явлений и событий автор предлагает к ранее существующим исследованиям подойти с новых методологических позиций, а именно – использовать теорию институций и институциональных изменений в политико-дипломатических и исторических системах. Такой методологический подход даёт возможность показать, как институции развиваются в ответ на конкретные вызовы, угрозы, стимулы, стратегии и варианты выбора, и, соответственно, как они влияют на функционирование международных и политико-дипломатических систем на протяжении длительного исторического периода.

Постановка проблемы институционализации внешней политики, внешней торговли и дипломатии является новой для исторического исследования, следовательно – требует применения системного анализа и соответствующей терминологии, которая необходима для выполнения исследовательских задач. Исходя из постановки проблемы, необходимо изучать не только схему хронологических событий внешнеполитической деятель-

ности государств и их дипломатический инструментарий, но и показать процесс институционализации внешней политики, внешней торговли и дипломатии как историко-политического явления, проанализировать внешние и внутренние функции государства, выявить критерии эффективности внешней политики, внешней торговли и дипломатии, как с точки зрения формирования европейской системы государств, так и определения дипломатических приоритетов государства.

Одно из центральных мест в теории, истории и практике дипломатии позднего Средневековья, занимают проблемы понимания сущности, функций и методов реализации государственной власти, моделей дипломатии и дипломатических служб, стратегии их развития, институционализации внешней торговли и политики.

В Древности и Средние века “дипломатия” возникла как вербальная форма взаимодействия между сообществами людей. В современных условиях термин “дипломатия” применяется чаще всего в широком смысле, т. е. для обозначения модели взаимодействия государств в сфере международных отношений. Совсем другой была дипломатия исследуемого периода, когда ещё не работали привычные нам институты, механизмы и технологии дипломатии, институциональные связи между внешней политикой и внешней торговлей находились в процессе эволюции.

Важное место в институциональном развитии средневековой Европы занимала торговля. Одной из форм развития торговли в странах Европы в период феодализма стали купеческие гильдии, как формы организации торгового сообщества. Купец средневековья всегда в дороге. Неслучайно купцов этого времени называли “пыльные ноги”. Для защиты своих интересов средневековые купцы объединялись в особые торговые корпорации – гильдии. В XI–XII вв. такие гильдии существовали в Англии, Франции, Фландрии, Германии.

Средние века были эпохой внутренних морей, а средневековая торговля в значительной мере была морской или речной. Рынков было в Средние века бесчисленное количество. Наряду с этим формируются крупные торговые центры, такие как рынки Руана, Реймса, Орлеана, Тулузы и др. Таковым был гостинный двор в Париже. Средние века и раннее Новое время – период расцвета ярмарочной торговли, которые функционировали в определённое время.

Значимой вехой развития торговли в Северной Европе является возникновение главной торговой институции Средневековой Европы в XIII в. – Ганзейского союза – торгового объединения северонемецких городов во главе с Любеком. К XIV–XV вв. в этот союз входило уже до 100 городов, в том числе и некоторые прибалтийские города – Ревель (Таллинн), Дерпт (Тарту), Рига. Политико-дипломатическая и экономическая роль Ганзы заключалась в монопольном посредничестве между производящими районами практически всей Европы и отчасти Средиземноморья. Система институциональных торговых отношений Ганзы опиралась на несколько

торговых контор в основных производящих районах Европы – Лондоне, Венеции, Новгороде и др. В Любеке – столице Ганзы, собирались общие съезды ганзейских городов.

Таким образом, внешняя политика и внешняя торговля шли бок-о-бок в своём политико-дипломатическом развитии. Активному развитию торговли и внешней политики способствовали великие географические открытия XV–XVII вв. В это время купечество западной Европы расширяет круг своей торговой деятельности за счёт привлечения стран Африки, Америки, Азии, принимая активное участие в их эксплуатации. Образуются большие торговые компании, как например, Ост-Индийские компании и др.

С укреплением централизованных государств постепенно менялись внешнеполитические и внешнеторговые приоритеты: интересы феодалов и городов уступают место общегосударственным интересам и оформлению торговой политики государства. В большей степени это была политика протекционизма, т. е. политика поддержки отечественных купцов в конкурентной борьбе с иностранными купцами.

В целом расширение масштабов внешней торговли вело к ликвидации территориальной замкнутости и ограниченности феодальных вотчин, способствовало усилению предпринимательской инициативы.

Экономика первоначального накопления капитала двигалась в сторону свободы предпринимательства в торговле. Торговля стала важным институциональным фактором укрепления и эффективной реализации внешней политики в эпоху Средневековья и раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.).

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА У ФІСКАЛЬНІЙ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ

Гуцько Катерина Ігорівна

Митний пост “Харків-центральний” (м. Харків),

*Навчально-науковий інститут економіки, оподаткування та митної
справи Університету державної фіскальної служби (м. Ірпінь)*

Державно-приватне партнерство може мати різні форми, але в основі кожного успішного проекту лежить концепція того, що за рахунок залучення досвіду приватного сектора і перерозподілу ризиків щодо сторони, яка здатна ефективніше справлятися з такими ризиками, можна підвищити загальну ефективність проекту. Держава, вступаючи в союз з бізнесом, як правило, тим самим знижує навантаження на бюджет і користується гнучкішою й ефективнішою системою управління проектом, а бізнес отримує певний набір гарантій і преференцій. У сучасній літературі приділено чимало уваги питанню організаційних форм державно-приватного партнерства, які широко застосовуються у світовій практиці. Зважаючи на вагомі

наукові досягнення з цього приводу, цікавим є дослідження історичних особливостей взаємодії держави і бізнесу, зокрема у фіскальній сфері діяльності держави. Значний вклад у вивчення історії становлення державно-приватного партнерства (ДПП) внесено українськими вченими, а саме Львовичим М. О., Кругловим В. В., Дубком І. П., Решетило В. П., Жеребцовою Л. Ю.

Відомо, що у полісах Стародавньої Греції, Римської імперії та у сасанідському Ірані держава делегувала частину своїх повноважень щодо реалізації суспільно важливих завдань приватним структурам за певну винагороду, у тому числі у фіскальній сфері та забезпеченні митної безпеки.

Партнерство держави та приватних інвесторів має історичні корені і в Україні. Численні факти історії дозволяють стверджувати про 1000-річний період існування в Україні митної справи. Досить сказати, що ще в Київській Русі стягувався митний збір за провезення товарів через зовнішні чи внутрішні застави – за користування ділянкою, відведеною для торгу, за заступництво, який чиниться купцям тощо. На розвиток митної справи сильний вплив здійснили монголи, що призвело, зокрема, до значного ускладнення системи митних платежів.

Спочатку, в другій половині XIII ст., загарбники спробували створити в князівствах свою власну місцеву податкову адміністрацію, яку очолювали баскаки. Однак цей спосіб виявився дорогим, у зв'язку з чим вже з початку XIV ст. обов'язки збору данини і підтримки порядку в руських землях були покладені на місцевих князів. Механізм діяльності всіх відкупів був схожим: держава, щоб не нести витрати з утримання зазначених об'єктів, передавала право збору податків приватним особам або групі приватних осіб за умови сплати ними певної суми, говорячи сучасною мовою передавала в аутосорсинг.

Виникнення відкупного порядку укомплектування митниць поставило перед державою завдання юридичного оформлення правового статусу таких митниць. Це завдання було вирішене з появою нового виду княжого законодавства – так званих уставних таможенних грамот, прикладом є Білозерська таможенна грамота від 21 травня 1497 р. Устави (статути) – юридична форма, відома з X ст. Спочатку це були джерела церковного права, проте в Московській централізованій державі, до складу якої входила й частина українських земель, така форма набула широкого вжитку в сфері світського княжого законодавства. Важливе значення уставних таможенних грамот виражалося, зокрема, в тому, що вони встановлювали максимальні розміри мит.

При укладанні договору відкупник мав надати докази своєї гречності, а також за нього повинні були поручитися заможні особи, які у випадку потреби могли залучатися до відповідальності за зобов'язаннями відкупника як солідарні боржники. Важливим джерелом поповнення доходу держави і відкупника були штрафні мита – заповіді, які були дуже високими. Особливістю стягнення заповідей було те, що штраф стягувався в рівних

частках на користь держави і відкупника. Такий порядок, безумовно, був вигідний відкупникам, котрі нерідко провокували порушення встановлених митних правил. Щоб приборкати свавілля відкупників, у другій половині XVI ст., в процесі земської реформи Івана IV, був створений новий тип митних установ – вірні митниці, які, на відміну від відкупних митниць, перебували під повним контролем держави. Хоча вірні і відкупні митниці будувалися на принципово різних організаційних підходах, Московська держава з середини XVI ст. починає прагнути до системності в діяльності всіх митниць. Оскільки в першу чергу державу цікавить результат, то з цього часу з'являються уставні грамоти універсального характеру, придатні для регламентації діяльності будь-якої митниці.

У XIV ст. більшість українських земель опинилися у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ), на ранньому етапі існування якого значне місце в регулюванні митних відносин займав правовий звичай. По мірі становлення держави здійснюється регламентація цих відносин, система митних зборів входить до відомства державного казначейства – скарбу. Однак, різноманіття документів, які видавалися великокнязівської канцелярією стосовно митної справи говорить лише про те, що митної системи на етапі становлення Литовської держави практично не існувало.

Зазвичай митниці представляли собою невеликі приміщення, тому у великих містах діяли вітальні двори, куди купці були зобов'язані привезти товар, щоб здійснити його догляд і оплатити збори. Таким чином, фактично були встановлені місця доставки товарів у сучасному розумінні, які належали приватним особам. Щоб уникнути оплати мит, купці нерідко зупинялися у приватних осіб, котрі не були внесені до переліку місць доставки товарів. Саме тому в 1567 р Сигізмунд II Август наказав усім мешканцям князівства під загрозою великого штрафу не залишати в своїх будинках приїжджих купців, які “товари свои развязываючи, зъ возовъ выкладывают и втаивают”. Управління митними округами князівства здійснювалося двома способами: 1) завідування митними зборами через довірених осіб, які отримували за службу фіксовану плату; 2) оренда митних зборів на певних умовах.

Таким чином відносини між державою і приватними особами (групами приватних осіб) у фінансальній сфері життя суспільства на українських землях як Московії так і Литви у XIV – XVI ст. вже відповідали певним постулатам державно-приватного партнерства, які були сформульовані лише у XXI ст.:

– державно-приватне партнерство є залученням приватного бізнесу (його компетенції, фінансового ресурсу) для ефективнішого розв'язання завдань, за які відповідає державна влада, на умовах розподілу ризиків та винагороди за досягнутими результатами;

– державно-приватне партнерство є інструментом політики розвитку держави, де обов'язки держави та приватного бізнесу закріплюються договором, відповідно до якого інвесторам надається певне забезпечення, зокрема правове;

– обмеження щодо здійснення партнерства визначаються законодавством;

– державна влада відповідає за організацію такого партнерства (політика, законодавство, організація конкурсу).

Виходячи з викладеного можна стверджувати, що подальше реформування фіскальної служби України, у т. ч. залучення механізмів ДПП, потребує аналізу історичного досвіду взаємовідносин держави і приватних осіб у цьому дуже складному та неоднозначному питанні, зокрема й тому, що на думку М. Г. Чернишевського, “за системи відкупів держава передає частину своїх прав кільком приватним особам і через те почасти втрачає свободу своїх дій”.

ПАПСКАЯ ФИСКАЛЬНОСТЬ В XIV–XV вв.: СУДЬБА АННАТ

Санжаров Валерий Анатольевич
(г. Ирпень)

Санжарова Галина Фёдоровна
Киевский университет имени Бориса Гринченко (г. Киев)

В отличие от “общих служб”, традиционно принадлежавших верховному понтифику, аннаты были обложением, претерпевшим при Авиньонских папах серьёзные изменения. Уже Клемент V (1305–1314) провозгласил приоритет аннат среди других папских налогов. Их размер устанавливался сборщиками по таксе десятины 1291 г. Но подлинным реорганизатором этого вида обложения по праву считается папа Иоанн XXII (1316–1334). До него взимание платы за предоставление вакантных церковных должностей не было исключительной прерогативой пап. “Доходы первого года” бенефиция могли быть истребованы по епископскому распоряжению или королевской властью в соответствии с обычным правом, на основании права патронажа или благодаря папской уступке. В начале правления папа Иоанн XXII и сам предоставляет королю Филиппу V Длинному право получения аннат во Франции, Наварре и графстве Бургундия, а графу Карлу Валуа в подвластных ему землях и графстве Мэн.

8 декабря 1316 г. Иоанн XXII зарезервировал апостольской палате “доходы первого года” вакантных или ставших таковыми в течении трёх следующих лет бенефициев. Для Франции уступка святого престола не платить аннаты папе продолжала действовать до 1326 г. Перед смертью папа Иоанн XXII отменил все резервы бенефициев, за исключением вакантных в курии, но Бенедикт XII (1334–1343) не только их восстановил, но и распространил на новые категории бенефициев, кроме того папа настоятельно требовал погашения прежних недоимок по сбору аннат.

Таким образом, в правление Иоанна XXII определились два основных пути сосредоточения поступлений от аннат в руках папства. Первый –

подчинение аннатам в пользу пап бенефициев, находящихся в распоряжении святого престола благодаря общим и специальным резервам: папы Иннокентий VI (1352–1363) и Урбан V (1362–1370). Расширение папских резервов привело к присвоению папством права распоряжения подавляющим большинством французских бенефициев, что к концу авиньонского периода позволило римской курии не только поставить под свой контроль формирование французского клира, но и получить существенные материальные выгоды. Второй – резервирование за апостольской палатой на определённый срок (обычно два-три года) “доходов первого года” замещаемых бенефициев: папы Клемент VI (1343–1352) и Григорий XI (1371–1378).

В отличие от “общих служб”, уплачивавшихся прелатами лично в папской курии, аннаты взимались папскими сборщиками на местах. Поэтому для увеличения поступлений от аннат, – принесших апостольской палате уже при Иоанне XXII довольно значительные суммы, – важное значение имело совершенствование фискального аппарата. В это же время были определены основные исключения из аннат. Не платили аннат с бенефициев доходностью менее 6 малых турецких ливров (10 ливров – при Клементе VI, 24 флорина – в XV в.), а также в случае превышения расходов над доходами. Аннаты не затрагивали бенефициев в коллации светских патронов, не подлежащие конфирмации, бенефиции вакантные по переводу, капелланства, викариаты и алтари с погребальной или нерегулярной службой и доходом ниже 20 турецких ливров, службы без собственных доходов и службы, связанные с отправлением мирских функций: эконома, повар и т. п. От уплаты аннат были освобождены некоторые духовно-рыцарские ордена: рыцари ордена Калатрава, картезианцы и госпитальеры. Не платили аннат клирики, бравшие в аренду бенефиции кардиналов. От уплаты любых налогов освобождались также бенефиции, из доходов которых папа жаловал “пенсии” кардиналам. В то же время кардиналы и епископы за свои малые бенефиции, а аббаты за бенефиции и приорства, присоединённые к их монастырям, платили аннаты. Григорий XI дважды отменял исключение из уплаты для бедных клириков. Папским аннатам были подчинены даже те клирики, которые получили бенефиции от архиепископов, епископов и других ординарных раздатчиков.

Анализ книг аннат папских сборщиков за 1353–1362 г. позволяет оценить относительную значимость аннат в поступлениях папской курии. За это время сборы аннат во Франции дали 4/5 от всего сбора по “общим службам” (в 1353 г. – 94,5%, в 1359 г. – 108%), при этом надо учитывать, что военные трудности в большей мере сказывались именно на сборе аннат. В общем сборе аннат доля Франции составила чуть меньше половины, доходя в отдельные годы до 2/3. Можно предположить, что как раз эти годы характеризуют обычный уровень поступлений. Сборы аннат папскими коллекторами в Англии составили 14% от французских поступлений.

Схизма не внесла существенных корректив в политику папства в отношении аннат. Это обложение – весьма доходное для апостольской палаты (аннаты составляли порядка 1/4 общего сбора) – было крайне обременительным для духовенства. Война и хозяйственная разруха способствовали росту недоимок. Сборы аннат замедлялись: удачным считался сбор за четыре года 50–60% теоретической суммы. Папство вынуждено было считаться со значительным понижением доходности бенефициев: с конца XIV в. аннаты взимаются по сокращённой наполовину таксе, “бедные” бенефиции освобождались от уплаты аннат. Но эти меры были частичными и вынужденными. Тяжёлое обложение превращал в нестерпимое принцип наследования долгов предшественников.

В XV в. аннаты – один из основных объектов многочисленных жалоб духовенства. Папы попытаются вернуться в налоговой политике к принципам Урбана V и Григория XI. Духовенство требует церковной реформы, смысл и содержание которой оно видело в восстановлении своих налоговых льгот. К вопросу о судьбе аннат обращаются все церковные соборы XV в.: Пизанский, Констанцкий, Базельский. Вопрос о полной отмене папских аннат был положительно решён XXI сессией Базельского собора (соборный декрет от 9 июня 1435 г.). Буржская Прагматическая санкция оказалась более сдержанной в отношении аннат: она признавала право папы на получение скорректированных и предоставляемых самим духовенством выплат. Только в таком максимально урезанном виде аннаты продолжили своё существование во Франции.

ЗГАДКИ ПРО ПОРАЛЬНИЙ (ПОДИМНИЙ) ПОДАТОК В АКТОВИХ ДОКУМЕНТАХ РУСЬКОГО ТА БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДСТВ У XIV–XV ст.

Смерека Богдан Володимирович

Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Львів)

Вивчення механізмів збору базового податку у Польському королівстві (відомого, як “поральне”, “подимне” або “ланове”) на українських землях в момент їх інтеграції надзвичайно складно. Джерел, тобто власне податкових реєстрів, за XV ст. збережено вкрай мало. Це, зокрема, реєстр Белзького воєводства 1472 р., опублікований в 1991 р. Анджеем Янечком, а також Подільського воєводства 1493 р., опрацьований М. Грушевським в рамках публікації архівних матеріалів з історії Барського староства, якому дослідник присвятив магістерську роботу. Однак, вважаємо, що перелік збережених податкових реєстрів Польського королівства за XV ст. не вичерпується зібраннями Архіву Коронного скарбу (Варшава). Практично не вивченими у цьому відношенні залишаються судові книги (головним чи-

ном, гродських судів), де могла фіксуватися інформація про стягнення податку, або ж самі переліки населених пунктів з кількістю зібраного подимного.

У 1959 р. польським дослідником Станіславом Навроцьким був опублікований найдавніший з досі віднайдених податкових реєстрів – Остжешувського повіту Серадзького воєводства 1441 р. Власне, документ вдалося відшукати на сторінках актів мастку Конажево, куди він був вписаний з незбереженої гродської книги містечка Остжешув. Аналіз книг гродських та земських судів Руського воєводства XV ст., а також королівських привілеїв, опублікованих в низці серійних видань (“*Akta grodzkie i ziemskie*”, “*Zbiór dokumentów małopolskich*”) засвідчує присутність чималої кількості згадок про подимний податок. Самі ж документи, в яких присутні ці згадки, можна розділити на декілька груп:

1. Згадки в донаційних документах про передачу у власність шляхти та духовенства королівських міст та сіл; окреслюючи всеоб’ємність володіння, в наданнях часто засвідчувалося виключне право держави в особі монарха збору порального (подимного) податку:

- у Львівській землі (с. Подусів для Павла Чеха з Заградища, 1389 р.; села Віцинь і Чемеринці для Миколая з Гологір, 1389 р.; с. Никонковичі Пьотру Ламбертовичу з Болесцина, 1408 р.; села Рекшин і Здутинь для львівського римо-католицького архієпископа Яна, 1424 р.);
- у Сяноцькій землі (м. Заршин і с. Довге Яхнику Дзевечці з Сосвешова, 1395 р.; села Дубецько, Іскань, Ступниця і Рушельчиці Пьотрові Кміті, 1389 р.; с. Грабовниця Пьотру з Грабовця і його зятю Анджею, 1408 р.; с. Пакошівка Томку і Миколаю, 1408 р.);
- у Галицькій землі (села Корнич, Шепарівці, Далєїв, Темерівці і Насланів Миколаю з Сопова, 1389 р.);
- у Белзькому воєводстві (с. Бишів Миколаю з Гурки, 1408 р.).

2. Згадки в наданнях, де уточнювався розмір і термін сплати подимного податку мешканцями переданих у володіння населених пунктів – “*in festo s[ancti] Martini [11 листопада] duos grossos pragenses*”:

- у Перемишльській землі (с. Купновичі невідомому Мацею, 1377 р.; с. Новошичі і Ступниця волоському воєводі Дьордю, 1377 р.; монастир Созань взамін за с. Яроловичі, 1392 р.);
- у Сяноцькій землі (с. Писарівці Яську Пусковському, 1377 р.);
- у Белзькому воєводстві (села Перв’ятичі, Бодячів і Лещатів, 1397 р.; села Стремільче і Бавлово братам Яну і Бориславу, 1400 р.; села Ліски і Боженка монастирю домініканців у Белзі, 1401 р.; с. Будинин Виселю Рогалі з Козоліна, 1433 р.).

3. Згадки в документах про звільнення від оплати всіх податків на певний строк (як правило, у зв’язку з воєнними лихоліттями), в т. ч. від подимного:

- м. Самбір разом з усім повітом на прохання Спитка з Мельштина, 1389 р.;
 - села Радимно, Рівне, Цергова, Березів і Домараж, 1403 р.;
 - села Пнікут, Пикуличі, Бісковичі і Сосниця, 1408 р.;
 - власність Анджея Тарла з Щекаревич: села Дроговиж, Устя, Розвадів, Веринь, Радіїв, Стільсько та Ілів у Львівській землі і Колпець у Дрогобицькому повіті на 6 років, 1498 р.
4. Згадки в документах про підтвердження давніх і надання нових прав духовним сановникам і колегіальним органам:
- для перемишльської римо-католицької капітули (підтвердження давніх і нових джерел доходів), 1424 р.;
 - для львівського архієпископа (фактичне прирівнення його до гнзненського архієпископа, примаса Польщі), 1430 р.
5. Згадки в документах про запис монархами сум коштів взамін за надання у заставу шляхтичам населених пунктів або комплексів королівщин:
- запис Анджею зі Скоморохів 200 гривень на селі Новиця (1432 р.), а також на селі Дубровляни (така ж сума), 1433 р.;
 - запис братам Будивою, Юрку і Петру Мамаевичам 360 гривень на селах Дуньковичі і Любині, 1433 р.;
 - запис Пьотрові Одровонжу 3000 гривень на Самбірському старостві, 1442 р.;
 - запис князю Міхалу Курчовичу 300 гривень на селі Солець та солянному “вікні”, 1442 р.
6. Згадки в документах про локацію сіл та освоєння нових ланів у вже існуючих поселеннях:
- дозвіл Миколаю та Іванку Волохам на осадження сіл на пустках Сколе і Турка, 1397 р.;
 - дозвіл солтисам с. Котковичі (Чуква) Яну, Філіпу, Вінценту і Станіславу на локацію нових ланів, 1419 р.;
 - дозвіл Райдові з Винник локувати на німецькому праві село над рікою Лукавиця, 1430 р.
7. Свідчення возних про заборгованість з подимного податку та про її стягнення:
- стягнення з власників населених пунктів Сяноцької землі Руського воєводства (впис у книгу Сяноцького гроду 25 лютого 1457 р.);
 - те ж по Перемишльській землі (серія вписів у перший том актів Перемишльського гроду від 1463 по 1468 рр.);
 - те ж по Львівській землі (серія вписів у третій (від 1466 до 1467 рр.) та четвертий том гродського суду (від 1470 до 1492 рр.)).

ТОРГІВЛЯ ТА МИТНО-ПОДАТКОВІ ВІДНОСИНИ СЕРЕДИНИ XIV – SEREDINI XVII ст. НА СТОРІНКАХ “ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР”

Дячок Олег Олександрович
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

26-томна “Історія міст і сіл Української РСР” є унікальним виданням, що не має аналогів. У процесі його підготовки було опрацьовано коломасальний масив джерел і публікацій. Безперечно, час втілення в життя цього грандіозного проекту не міг не накласти відбиток на концепцію та зміст колективної праці. Однак і сьогодні в “Історії міст і сіл Української РСР” можна знайти чимало важливої інформації з різних аспектів минулого.

Автор цієї розвідки ставив за мету, з одного боку, виявити інформацію, що містить це видання про торгівлю та митно-податкові відносини середини XIV – середини XVII ст., а з іншого боку, проаналізувати, наскільки ця інформація відповідає сучасному розвитку історичної науки.

Звичайно, обмежений за обсягом формат доповіді не дозволяє проаналізувати усе видання, тому було вирішено виокремити кілька томів, присвячених територіям, що свого часу входили до складу Великого князівства Литовського.

Оскільки перший том присвячений винятково Києву, то й різні аспекти історії міста розкриті значно детальніше, ніж решти населених пунктів України, що знайшли відображення в інших томах. У ньому відзначено, з посиланням на джерела, що з кінця XV ст. Київ стає одним з найбільших центрів міжнародної торгівлі, через який проходили торгові шляхти, що з’єднували місто з країнами Європи і Сходу. Говориться, що на Подолі іноземні купці мали свої склади товарів, а в середині XV ст. тут було побудовано великий гостинний двір. Наводиться асортимент товарів, що надходили з різних країн, а також тих, які київські купці вивозили до Європи.

Не обійшли увагою автори і внутрішню торгівлю, зауваживши, що двічі на рік у місті відбувалися ярмарки тривалістю в тиждень. Крім ярмарків, проводилися менші за розмірами і частіші за періодичністю (раз, а інколи й двічі на тиждень) торги і торжки, в яких брали участь селяни з навколишніх поселень. Акцентується увага на тому, що вони не платили мита. Основним центром такої торгівлі був Житній торг на Подолі.

Слід відзначити, що автори структурного підрозділу тому, присвяченого Києву, висвітлюючи питання торгівлі, посилалися винятково на видання другої половини XIX ст., як археографічні, так і монографії.

Інші ж томи містять інформацію надто загального характеру, подану з панівних на той час класових позицій. Наприклад, у вступній статті до 10-го тому (Київська область) зазначено: “Відокремлення ремесла від землеробства сприяло дальшому розширенню внутрішнього ринку й розвитку

торгівлі. Зростали торги і ярмарки, посилювались економічні зв'язки, поживалась зовнішня торгівля. Частина міщан перебувала у феодальній залежності, відбуваючи, як і селяни, різні повинності: натуральні, грошові й панщину. Міста з магдебурзьким правом звільнялися від феодальних повинностей. Вони сплачували на користь казни грошові податки з торгівлі та промислів, але не користувалися повнотою самоврядування, як жителі міст у Західній Європі. Кияни на початку 90-х років XV ст. косили сіно, возили дрова, ловили звірів і рибу для великокнязівського намісника, а також відбували сторожову і військову повинності, ремонтували укріплення тощо.

Прагнути збільшити свої грошові доходи, феодали Київщини з XV ст. переводили селян з натуральних повинностей на грошові". Відзначено також зростання повинностей після переходу землі до складу Польщі після Люблінської унії 1569 р.

У цьому ж тому зауважено, що у 1555 р. Жигимонт II Август звільнив міщан Білої Церкви на 10 років від сплати податків, мит та замкових робіт, аби прискорити заселення міста. яке було важливим опорним пунктом у боротьбі з татарами, а у 1580 р. С. Баторій звільнив бояр і міщан від всіляких податків "на вічні часи", за що городяни мали будувати й утримувати замок, нести польову варту. Подібна інформація міститься щодо Богуслава, який Жигимонт III у 1591 р. на 29 років звільнив від податків і поборів, дозволивши щотижневі торги на ярмарки двічі на рік.

А от вступні статті до тому 2 (Вінницька область) і тому 6 (Житомирська область) не містять навіть такої інформації з розвитку торгівлі та оподаткування, як том, присвячений Київщині. А в аналогічній частині до тому 3 (Волинська область) лише сказано, що у XV–XVI ст. на Волині значного розвитку набула торгівля й торговці об'єднувалися у корпорації. У вступній статті до тому 18 (Ровенська область), поряд із зазначенням торгових шляхів та асортименту товарів, відзначено, що розвиток торгівлі сприяв зростанню міст; також є деяка інформація про податки та повинності.

Дещо детальніше, порівняно з іншими населеними пунктами, розповідається про розвиток внутрішньої та міжнародної торгівлі, асортимент товарів у Луцьку. Те ж саме можна сказати про Острог.

Що стосується окремих населених пунктів, то згадки про аспекти, які нас цікавлять, у відповідних статтях досить лаконічні. Це, зокрема, стосується таких населених пунктів, як Володимир-Волинський, Олика, Ковель, Вінниця, Бар, Ялтушків, Вороновиця, Літин, Могилів-Подільський, Дубно, Дубровиця, Житомир, Звягель (зараз Новоград-Волинський), Ізяслав, Кременець, щодо яких видання містить короткі повідомлення, що тут розвивалася торгівля, проводилися базари або про те, що вони стояли на перетині торгових шляхів, у деяких випадках – про зростання податків. Детальніше про види та розміри податків і повинностей, торгові пільги і привілеї сказано у статті, присвяченій Горохову. Також слід відмітити

інформацію про розвиток торгівлі у Старокостянтинові на початку XVII ст. Зазначено, що в Устилузі в XV–XVI ст. купці мали свої склади.

Отже, можна дійти висновку, що 26-томна “Історія міст і сіл Української РСР” містить переважно дуже лаконічні повідомлення про розвиток торгівлі та податкових відносин на українських землях, що свого часу входили до складу Великого князівства Литовського. Відомостей про митні відносини практично у цьому виданні не зустрічаємо. Після його публікації (спочатку українською, а потім російською мовою), особливо у період Незалежності України, побачили світ дослідження, в яких історія торгівлі, оподаткування, функціонування митниць на вказаних територіях проаналізовані значно глибше і детальніше. Серед авторів таких публікацій слід назвати, зокрема, О. Ф. Сидоренко, М. П. Ковальського, В. Б. Атаманенка, А. Є. Заяця, П. М. Кулаковського, В. Г. Берковського, О. О. Дячка, Л. Ю. Жеребцову, В. Поліщука, В. Б. Чорного та інших.

ПІЛГОВЕ ОПОДАТКУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ *

Блануца Андрій Васильович

Інститут історії України НАН України (м. Київ)

У сучасній історичній науці вагоме місце посідає проблема вивчення системи оподаткування у різні періоди історії України. Одним із таких ключових періодів є XV–XVI ст., коли більшість українських земель входили до складу Великого князівства Литовського.

Зважаючи на значущість Литовської метрики (ЛІМ) як комплексного джерела, у даній розвідці на прикладах документів ЛІМ буде проаналізовано деякі аспекти звільнення окремих підданих великими князями литовськими наприкінці XV – у першій половині XVI ст.

Звільнення від певних мит та податків у ВКЛ оформлювалося документально. Група таких документів отримала дефініцію “вольності” (відпущення). Такими актами шляхта ВКЛ звільнялася від сплати мит та окремих зборів на певний термін. У документах надавчого характеру такі вольності в основному стосувалися пожалувань неосвоєних чи спустошених земель або ж у винагороду за службу.

Саме за службу великому князеві литовському Олександрю Ягеллончику певні вольності на свої смоленські володіння отримав князь Костянтин Крошинський. Зокрема, господарським листом від 5 березня

* Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 (“Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусії й України в 16–18 ст.”).

1497 р. повідомлялося смоленському наміснику пану Юрію Глебовичу про те, що “дали з ласки нашео казначею смоленскому князю Костянтину крошинському за его верную службу волост на имя Кремянюю а ч(о)л(о)в(е)ка службу в Буигородскои волости на имя Лукьяна а Петрища з братею Некрасовых”. Окрім цього Олександр Ягеллончик дав наказ наміснику, аби “кн(я)зю Костянтину и его жоне, и их детем отпустили вечно: тои его волостце Кремянои и тым его людем буигородцом Лукьяну а Петрищу з братею ненадобе на нас и на послов наших и стацьями насъ и пословъ наших не поднимати вечно, бо то есмо ему дали за его службу”.

У жовтня 1524 р. Сигізмунд I Старий своїм листом звільняв кременецьких міщан на п'ять років від сплати податків: “Листъ тивунѡ кременецкомѡ и всимъ мещаномѡ, што дано им воли на пат летъ ѡт платовъ наших и старостиныхъ ихъ вызволили, а которыи люди ново прии дѡтъ и садуть ѡ мѣсте Кременецкомѡ, тымъ дано воли на десети летъ”.

Пан Василь Гостський своїми зусиллями виклопотав у великого князя листа (Краків, 08.05.1527 р.), яким той звільнив власника Почаєвського маєтку від сплати ярмаркових поборів та старостинського присуду. Так, Сигізмунд II Август наказував кременецькому старості Яну Монтовтовичу: “И ты бы вжо до того имени его Почаева на ярмарокъ наместника своего не всылал | и ярмарочныхъ доходовъ брати и людей сѡдити не велел и ни въ што се не вѣступал”.

Певною пільгою можна вважати і дозвіл великого князя стягувати на користь власника маєтку певні платежі. Наприклад, 4 вересня 1528 р. Сигізмунд I Старий, вислухавши чолобитну князів Василя і Богдана Відницьких, дозволив їм у їхньому маєтку Любчі торг, ярмарок і корчми мати, а також “мостового на томъ мосту дозволили есмо имъ брати отъ кождого воза купецкого по грошу, а отъ коня по п(е)н(я)зю для отправы того мосту вечно”.

Часто шляхтичі у своїх чолобитних просили литовських правителів скасувати певні види платежів, якими були обкладені їхні земельні володіння. Так, 4 квітня 1558 р. Сигізмунд II Август у листі, адресованому справці Городенського староства Себастьяну Дибовському і всім наступним старостам, наказував звільнити Шимка Кисловського від “плата”, що йшов з його двох волок землі, вислужених у королеви Бони.

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. *

Гурбик Андрій Олександрович
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Вагомий вплив на розвиток української економіки в досліджуваний період справляла торгівля, активізація якої була наслідком не лише поглиблення суспільного поділу праці, а й розширення товарно-грошових відносин. Саме це призвело до економічного зростання ролі міст та їхнього самоврядування як головних центрів товарообігу не лише регіонального, а й міжнародного значення. Причому подальший розвиток торговельних відносин призводив до все більшого залучення в дану галузь не лише торговців / виробників (як правило, це були ремісники, котрі продавали свої ж товари), а й до збільшення верстви торговців / перекупників, які винятково спеціалізувалися на веденні різноманітних торгових операцій. Зокрема, в 60–70-х роках XVI ст. у Луцьку з восьми десятків хлібників / пекарів у торгівлі був задіяний кожний четвертий; з-поміж трьох десятків м'ясників – торгував практично кожний другий, а з трьох десятків кушнірів – кожен третій. Водночас, навіть фрагментарні відомості джерел чітко фіксують в українських містах постійне число торговців / перекупників: у Житомирі – 4 чоловіки, в Овручі – 9, в Степані – 10, в Чуднові – 13, в Острозі – 19, в Костянтинові – 20, в Луцьку – 36 тощо.

Основну форму щоденної міської торгівлі представляли стаціонарні лавки, прилавки, торгові ряди тощо. Приміром, у Луцьку згадувалося про існування майже 30 таких торгових лавок в яких переважно торгували різноманітними тканинами та іншими промисловими товарами. Загальне число торговців, які сплачували торгове державне мито в Луцьку, становило більше ста чоловік. Досить відомими також були суконні ряди в Кам'янці-Подільському та Львові. А в Києві, приміром, джерела зафіксували щонайменше півсотні торговців лише продовольчими товарами. Широко відомими були своїм різноманіттям київські хлібні та рибні ряди. На ринковій площі Кременця в даний період постійно працювало щонайменше 70 лавок, які фактично були тогочасними універсальними магазинами. Практично повсюдно у таких торгових точках продавали й сировину (металеві заготовки для різноманітних інструментів тощо), й напівфабрикати (сірка, мідний купорос, барвники), й готові ремісничі вироби (мило, тканину, хутро, одяг, взуття, побутові речі, ювелірні вироби, прикраси тощо). Ті торговці, які спеціалізувалися на певному товарі, вже з

* Розвідка містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 (“Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в XVI–XVIII ст.”).

XV ст. створювали в містах свого роду цехові об'єднання для контролю за торгівлею однотипними товарами та ціноутворенням.

До постійних, практично щоденних, форм торгівлі відносилася також скупка заготівельниками продукції промислів та напівфабрикатів у містах і селах, а також пересувна торгівля крамарів / “коробейників”. Так, один луцький коробейник у 1564 р. мав у своїх коробах / коробках до продажу 5 м шовку, 5 фунтів перцю, 3 фунта імбиру, 2 фунта ладану, турецьку тасьму, мило, гребінці, дзеркала, голки, шпильки і т.п.

Значно більшими обсягами та асортиментом товарів відзначалися місцеві торги / торжки та базари, які влаштовувалися у містах та містечках України один раз на тиждень і обслуговували переважно локальні місцеві ринки. Часто місцеві жителі самі ратували за встановлення конкретного торгового дня на тиждні. Відомими були у вказаний період щотижневі торги в Берестечку, Чуднові, Турійську, Клевані, Локачах, Белеві, Дубровиці, Матеєві, Мельниці, Олиці, Острожці, Сатисєві та інших населених пунктах. В окремих випадках міста випрошували собі по два щотижневих торги, як це було на Поділлі (в Барі, Яге[о]льниці, Ярівцях тощо). А в розвинутих торгових центрах торгівля на ринках та базарах могла проходити по кілька разів на тиждень, а то й переростати в щоденну. Інколи торги влаштовувалися прямо поблизу причалів та портів на березі річки, куди прибували торгові каравани з інших регіонів чи із-за кордону. Зокрема, в 1566 р., коли в Луцьк приплив караван суден петрківських купців, останні поставили свої комаги на річці Стир поблизу Кривого мосту й впродовж трьох тижнів продавали свій крам та закупували місцеві товари й, особливо, сіль. Основними товарами на таких торгах були переважно продукти промислів, домашнього ремесла та сільського господарства: хліб, різноманітне збіжжя, м'ясо, худоба, овочі й фрукти, риба, птиця, яйця, мед, молочна продукція, віск, сіль, деревина, сіно тощо. Особливим попитом у городян користувалися продукти харчування, адже в тогочасних містах практично не було значних продовольчих запасів. Так, коли в жовтні 1566 р. до Луцька впродовж тижня зовсім не підвозилося продовольство (через чутки про моровицю), то в місті практично заговорили про загрозу голоду. Схожа ситуація склалася у 1568 р. і в Кременці, коли через епідемію холери була паралізована міська торгівля, а тому чимало городян самі змушені були виїжджати по селах за продовольством та сировиною.

Наймасштабнішою формою української торгівлі (часто оптової) у досліджуваний період були ярмарки, дозволи на проведення яких видавалися загальнодержавними королівськими / великокнязівськими привілеями. У переважній більшості українські міста й містечка отримували право проводити один великий щорічний ярмарок, як це було, приміром, у Кам'янці-Подільському, Володимирі-Волинському, Брацлаві, Вінниці, Звягелі, Перемілі, Костянтинові, Межирічі, Муравиці, Торговиці, Чуднові, Полонному, Рівному, Красиліві, Кузьміні, Колодному тощо. В особливих випадках важливі міські торгові центри України отримували право провадити по два

річних ярмарки – Київ, Дубно, Берестечко, Летичів, Літовиж, Острожець, Олика, Ковель, Степань, а інколи й навіть по три – Львів, Луцьк, Ярослав, Бар, Острог, Торчин. Особливо вагомими торговими центрами поступово ставали Львів та Київ, ярмарки у яких перетворювались у регіональних лідерів українських земель та відігравали значну роль у міжнародній торгівлі. Зокрема, сповіщалося, що в лютому 1569 р. один польський купець повертався з Києва до Любліна із значною партією хутра на суму понад 3 тис. польських золотих.

Хоча поряд із такими потужними були й невеликі ярмаркові центри, що консолидували навколо себе локальну місцеву торгівлю: на Київщині – у Вишгороді та Топорищах; на Поділлі – у Скалі; на Волині – у Вербовій, Городищі й Соколі. У тих випадках, коли в певному регіоні у близьких містах ярмарки припадали на близькі календарні дні, що могло зашкодити повноцінній торгівлі, магістрати домагалися зміни дня ярмарку. Так, на Волині міщани Володимира у 1560 р. добилися перенесення свого ярмарку з дня Св. Марії на Св. Пилипа, що значно оптимізувало регіональну торгівлю, а володимирський Пилипівський ярмарок став відомий у всій Волинській землі та за її межами. Зазначений локальний випадок свідчив про намагання розглядати поодинокі ярмаркові центри в системі як регіональної, так і загальнодержавної та міжнародної торгівлі. Тому, характеризуючи цілісні ярмаркові системи (приміром, Західної і Східної Європи), дослідники намагаються прослідкувати в ярмарковій торгівлі взаємозв'язки / взаємовпливи між регіональними центрами великих земель. Зокрема, польськими істориками відзначалося, що значні ярмарки Польщі були загалом регіонально зорієнтовані й пов'язані із значними литовськими (Вільно), білоруськими (Могильов) та українськими (щоправда, згадується лише Кам'янець-Подільський) ярмарковими центрами. Вагомою для всієї Правобережної України у XVI–XVII ст. була роль ярмаркового центру у м. Ярослав, який активно торгував з Острогом, Кременцем, Луцьком та був воротами для українських земель в коронні землі та загалом у Західну Європу.

На ярмарках сільське населення, промисловики та міські ремісники мали змогу продавати значні обсяги сільськогосподарської, промислової та ремісничої продукції: збіжжя, худобу, продукти харчування, тканини, полотно, одяг, взуття, ремісничі й гончарні вироби, металеві знаряддя та ювелірні прикраси тощо. Водночас закуплялося чимало необхідних у господарстві та ремеслі речей, товарів і сировини, укладалися угоди на поставку великих партій різноманітної продукції та виготовлення традиційних чи особливих ремісничих виробів.

ЭВОЛЮЦИЯ ВНУТРЕННЕГО ПОШЛИННОГО ОБЛОЖЕНИЯ В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В XVI–XVIII ВЕКАХ

Балковая Валентина Григорьевна
Владивостокский филиал Российской таможенной академии
(г. Владивосток, РФ)

Торговля для государства всегда является одним из важных источников пополнения казны, причём на отдельных исторических этапах может превращаться в ведущий. В частности, это справедливо для Средневековья, когда в условиях неразвитости промышленного производства именно пошлинное обложение торговых сделок позволяло получать денежные средства для казны. Примечательно, что долгое время таможенная и налоговая системы представляли собой единое образование, так как и само таможенное дело возникло как форма организации косвенного налогообложения сделок внутренней торговли.

Потребность в наличных деньгах, которые способна дать торговля, особенно увеличивается в условиях формирования регулярного централизованного государственного механизма, в котором служители должны получать жалованье. Именно в этот период в законченном виде оформляется система таможенно-пошлинного обложения. Для России хронологически это совпало с периодом создания Московского централизованного государства. Так как это обширное государственное образование включало в себя целый ряд ранее самостоятельных княжеств, достаточно долго (вплоть до середины XVII в.) они сохраняли свои традиции таможенно-пошлинного обложения.

Юридически это оформлялось уставными таможенными грамотами, выдававшимися для каждого торгового пункта и закреплявшими исторически сформировавшуюся на данной территории систему пошлин и сборов. По сути дела, таможенные грамоты изначально являлись своего рода соглашением между центральной властью и отдельным торговым пунктом: территориальное образование признавало юрисдикцию великого князя в отношении себя, а за это великий князь признавал исторически сложившуюся систему пошлин и сборов, а также подходов к их исчислению. Всего исследователи по совокупности насчитывают свыше сорока таких пошлин. Некоторые из них имели универсальный характер и взыскивались повсеместно (например, тамга и явка), другие существовали только в пределах отдельных земель (например, береговое и отвальное существовали только на торговых пунктах, куда товары доставлялись водным путём).

Ещё в середине XIX в. Е. Осокин предложил для удобства изучения классифицировать пошлины на четыре функциональные группы – торговые, проезжие, за обслуживание, штрафные. Несмотря на территориальные различия входивших в них пошлин, практически во всех областях все эти группы были представлены.

Во второй половине XVI в. и первой половине XVII в. наметилась тенденция к постепенной унификации таможенного обложения сделок внутренней купли-продажи, что достигалось через изменение содержания уставных таможенных грамот. Новые грамоты уже не просто фиксировали систему сформировавшихся на данной территории правовых обычаев, а вводили новые нормы обложения. Это отражало общую тенденцию унификации таможенно-пошлинного обложения в пределах всей страны.

Логически следующим шагом должно было стать принятие всероссийских уставных таможенных грамот, что и произошло в ходе таможенной реформы царя Алексея Михайловича 1653–1667 гг. В ходе неё Россия оформилась не только как политическое образование, но также как единое экономическое и таможенное пространство.

Примечательно, что большинство норм новых актов не имело оригинального характера, а в значительной мере воспроизводило нормы территориальных уставных таможенных грамот, скорректированные для применения во всём государстве. В частности, важнейшее мероприятие таможенной реформы – уничтожение многообразия местных сборов и замена их единой рублёвой пошлиной, исчислявшейся исходя от стоимости товара – уже имело свои прототипы. В похожем порядке рассчитывался размер тамги, со времён монгольского владычества повсеместно занимавшей ведущее место в системе пошлин предшествующего периода. Кроме того, в уставной таможенной грамоте г. Гороховца, принятой в 1633 г. упоминалась рублёвая пошлина, хотя система её исчисления отличалась от той, что была утверждена в ходе реформы.

Таким образом, практически все мероприятия государственного регулирования торговли, внедрявшиеся в ходе преобразований второй половины XVII в. и в процессе становления Российской империи имели свои исторические аналоги и прошли апробацию либо на всероссийском, либо региональном уровнях.

Рублёвая пошлина, введенная в 1653 г., стала основной таможенной пошлиной во внутренней торговле России. Она взыскивалась сто лет, до 1753 г., вплоть до уничтожения внутренних таможенных границ и переориентации таможенного дела на регулирование внешней торговли. Рублёвая пошлина взыскивалась в два этапа, при явке и при продаже товара, и в совокупности её размер составлял 5 копеек с рубля (1/20 часть стоимости товара). Однако мог быть и иной подход к исчислению: после того, как в 1727 г. была отменена государственная монополия на торговлю особо ценными мехами (соболя и чернобурых лисиц), они были пущены в свободную продажу, но на них была установлена двойная рублёвая пошлина (10 копеек с рубля).

Введение единой в пределах России рублёвой пошлины было важным шагом вперёд в государственном развитии, но сохранение внутренних таможенных границ, являвшихся пережитком Средневековья, препятствовало нормальному развитию внутренней торговли. Таможенная реформа

1753–1755 гг. уничтожила эти границы. Она привела к окончательному размежеванию налоговой и таможенной систем.

Необходимо отметить, что Российское государство проводило достаточно гибкую политику в отношении присоединённых территорий. В частности, Левобережная Украина вошла в состав Российского государства в 1654 г., но по соглашению между ними в украинских землях вплоть до таможенной реформы 1753–1755 гг., отменившей повсеместно внутренние таможенные сборы, сохранялась своя собственная система таможенных пошлин, ведущее место среди которых занимали индукта и эвекта.

САМОВРЯДУВАННЯ І ОПОДАТКУВАННЯ У МІСТАХ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА КОНСТИТУЦІЮ 5 КВІТНЯ 1710 р. *

Кононенко Василь Петрович

Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Вітчизняні історики небезпідставно пов'язують появу та характер Конституції Української козацької держави 1710 р. з діяльністю Івана Мазепи та гетьманської адміністрації кінця XVII – початку XVIII ст. у цілому. У програмі поміркованої модернізації І. Мазепи містам відводилася чимала роль. Важливе нововведення, а саме запровадження оренд (“аренд”), котрі на початку 1700-х рр. давали прибуток у розмірі близько 200 тис. золотих, хоч і було санкціоновано другим пунктом Московських статей 1689 р., втім цілковито реалізовано лише згідно з рішеннями старшинських рад за участю представників міст. Ці видатки мали забезпечувати функціонування найманого війська (п. 2 Московських статей), що, безперечно, було важливим модернізаційним нововведенням. 7 березня 1690 р. царська влада ще раз наказала поновити оренди, які мали б приносити прибутки як Генеральній військовій скарбниці, так і місцевим громадам (частина грошей йшла на озброєння козаків та оборону міст). На Великодній Старшинській раді того ж року царський наказ було реалізовано у життя постановою давати оренди “на громаду”. Однак інші надходження до міських скарбниць продовжували залишатися попередніми. Саме такий стан справ був зафіксований в універсалі І. Мазепи ніжинському магістрату від 11 січня 1698 р., де описувалася чинна система податків.

Якщо самоврядування та податки у містах Гетьманщини за доби Івана Мазепи є маловивченими, а самі джерела лише фрагментарно висвітлюють

* Розвідка містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 (“Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусії й України в XVI–XVIII ст.”).

проблематику, то на прикладі української Конституції 1710 р. дана тема може бути добре висвітлена. Для всебічного вивчення цього питання варто детально проаналізувати згадки про міста в усіх трьох відомих варіантах пам'ятки, а саме “Договори та постанови”, “Pacta et Constitutiones” і “Contenta Pactorum”. Про міста в українськомовних “Договорах та постановах” згадано у 12-му і 14-му пунктах. У першому з них зазначається, що міста мають великі проблеми через втрату влади над навколишніми землями й селами, котрі були відібрані у них великими та середніми землевласниками – “державцями”. У другому – про те, що міста розоряються через необхідність забезпечення транспортом і харчуванням високопосадовців та їхніх слуг. Згідно з українськомовним текстом конституції 1710 р., самоврядування (у тих містах, які його мали за І. Мазепи) залишалось з певним покращенням за рахунок повернення під владу міст навколишніх сіл та обмеження сваволі подорожуючих високопосадовців («Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – Львів, 2011. – С. 77–117). Це все давало б фінансову автономію містам і цим самим робило їх справді самоврядними.

Якщо в українському оригіналі “Договорів та постанов” уже існуючі права і привілеї передбачалося підтвердити для Києва та тих міст, котрі його отримали у минулому, то в “Pacta et Constitutiones” йшла мова про усі без винятку урбаністичні осередки; планувалося навіть, можна сказати, запровадження нового ладу. Про це читаємо у п. 14-му пам'ятки: “... найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави”. Згідно з латинським текстом, планувалося функціонування інституту підскарб'я у кожному місті, а “міський” підскарб'ій мав бути підзвітний полковому підскарбію: “громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі прибутки і видатки і правдиво вносив їх в облікові книги”.

З тексту “Pacta et Constitutiones” важко зрозуміти, наскільки “міський” підскарб'ій мав би змінити усталені фінансні порядки у містах та наскільки мав би залежати від полкового підскарбія. Прозорі надходження до міських скарбниць та видатки з них, безперечно, належали до важливої складової модернізації. Також цей проект теоретично посилював вплив полкової адміністрації на міське життя. У ті часи, коли набирали силу централізовані держави, цю новацію варто розглядати у контексті модернізації влади. Звичайно, підзвітність міських фінансів полковим підскарбіям потенційно могла б обмежити автономію українських міст. Важливо, що пропонуване у латинському тексті нововведення було досить продуманим: “міський” підскарб'ій був фінансово зацікавлений його захищати, оскільки мав би заплатити за фінансові зловживання у містах з власних коштів. Таким чином, інституція “міського” підскарбія мала б суттєво покращити статус міста у політичній системі української держави ран-

нього нового часу, оскільки всі міста (а не лише деякі) могли б суттєво економити на своїх видатках, а самі фінанси мали б стати прозоріші. Водночас міське самоврядування через підзвітність “міського” підскарбія полковому підскарбію “вмонтовувалося” у політичну систему Війська Запорозького.

Отже, аналіз і порівняння українського та латинського текстів Конституції 1710 р. дав можливість виявити цікаву візію самоврядування та фінансальних функцій у містах. В офіційно прийнятих україномовних “Договорах та постановах” самоврядування за магдебурзьким правом підтверджувалося (в тих містах, де воно існувало раніше), що передбачало поновлення у них традиційних податкових надходжень. У латинському ж тексті Конституції Пилипа Орлика йшла мова про суттєві реформи. Плановане ж запровадження нової інституції у кожному місті, котра була б підзвітна полковому підскарбію та якій фінансово було вигідно не допустити зловживання у містах, безперечно, належало до явища ранньомодерної модернізації.

ХТО “ЗАВІДОВАЛ” І ХТО “ШАФОВАЛ” ПОДАТКАМИ В МІСТАХ ГЕТЬМАНАТУ? ФІСКАЛЬНА РЕФОРМА 1722–1727 рр. *

Горобець Віктор Миколайович
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Обґрунтовуючи доцільність запровадження навесні 1722 р. в Україні Малоросійської колегії, уряд Петра I серед іншого посилався й на недоліки, що мали місце при організації фінансової служби Гетьманату. Зокрема, увага акцентувалася на зловживаннях козацької старшини при обкладенні податками та використанні коштів. І якщо апеляції імператора на договірні статті гетьмана Б. Хмельницького 1654 р. як правове підґрунтя реформи були вельми сумнівні, то зауваження щодо негараздів у фінансовій сфері мали реальні підстави. Адже фінансова система, сформована ще в середині XVII ст., на початку 1720-х років мала відверто патріархальний вигляд. Серед іншого це проявлялось у тому, що досі не було розділено кошти Військового скарбу та приватного господарства гетьмана, не існувало й дійової системи державного контролю за збиранням і використанням коштів: “збор тот бывал под ведініем гетманского дому людей; какого порядка ни в котором государстве нет, что с народа

* Розвідка містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 (“Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусії й України в XVI–XVIII ст.”).

государственные доходы собирать и оным партикулярным персонам користуватися”.

Необхідність реформування фінансової системи Гетьманату добре усвідомлювала його провідна верства. Переконливим свідченням цього служать відповідні статті Конституції 1710 р., в яких було передбачено відновлення інституції генеральних підскарбіїв, “которые скарбом войсковым, млынами и всякими до скарбу войскового належашими, приходами и повинностями завідовали и оным за відомом гетманским шафовали”. У полках, за Конституцією, запроваджувалися полкові підскарбії. Крім того, законодавчо закріплювалися статті оподаткування, правила надання оренд, порядок їх збору та використання тощо.

Але, якщо для творців Конституції йшлося про впорядкування фінансової системи як запоруки суспільного спокою, то імперська влада переймалась передовсім тим, як найефективніше залучити українські податки до загальноімперської казни, чого до тих пір досягнути не вдавалось.

Прагнучи якнайшвидше залучити українські фінанси до загальноімперської казни, Малоросійська колегія з перших днів свого перебування в Глухові розпочала активну діяльність, спрямовану на організацію власної фінансової служби. Вже 11 серпня її президент С. Л. Вельямінов надіслав до Генеральної військової канцелярії наказ: “В малороссийские города, и к зборам прислать... с каждого полку по знатной персоне по одному, а тех полков и з городов и з протчих местечек по два человека или сколько надлежит”. Виконуючи наказ, Генеральна військова канцелярія направила в полки розпорядження “в самом городе полковом двох особ войскового звання та мешанского також де и в сотенных местечках по два человека – одного з товариства, а другого – з посполитих добросовестных и маетных людей с общаго согласия старшины выбравши, присилат оных в Глухов немедленно”. Пізніше, у 1725 р., колегія зробила уточнення щодо кандидатур на цю посаду, акцентувавши увагу на належності претендентів до українських місцевих урядовців – “выбрат в зборщики урядников, войтов, бурмистров, райцов, лавников, людей добрых и порядочных и писать умеющих”. Утім, незважаючи на цю вимогу, у фінансових звітах дуже рідко є згадки про належність збирачів до української адміністрації. Водночас мають місце факти належності їх до привілейованої верстви козацтва – бунчукових і значкових товаришів. І лише в останні роки функціонування Малоросійської колегії в Україні набрало чинності розпорядження про вибори в збирачі лише представників міщанства і посільства.

Щодо кількості збирачів в історичній літературі побутувала думка, що їх було по два чоловіки в кожній сотні. Проте аналіз джерел переконливо спростовує це твердження. У деяких сотнях збирачів дійсно було два, в інших – один, а в окремих – три і навіть чотири. Інколи в середині року Малоросійська колегія віддавала наказ “для лутчего усмотрения” призначити додаткових збирачів у ті чи інші сотні. Так, у травні 1724 р. було

призначено в Менську сотню Чернігівського полку додатково аж трьох збирачів.

Крім сотенних збирачів податків, продовжував існувати в роки правління Малоросійської колегії й інститут так званих “індукторів” або індуктових збирачів, які збирали зовнішнє мито – індукту. Враховуючи специфіку збирання грошових і натуральних податків, серед збирачів існував поділ на “завідовців”, які спеціалізувалися на збиранні натуральних податків, і “шафаров”, які збирали грошові. Причому за традицією обов’язки старших виконували переважно “завідовці”.

Строк повноважень збирачів Малоросійської колегії обмежувався одним роком. Проте не завжди цього правила неухильно дотримувалися. Так, призначені восени 1722 р. терміном до кінця поточного року збирачі виконували свої обов’язки аж до початку 1724 р.

Наказ про перевибори видавався Малоросійською колегією і виконувався Генеральною канцелярією. Затвердження та приведення до присяги новопризначених збирачів (як й інших фінансових агентів) відбувалося в Малоросійській колегії. Під час приведення до присяги збирачам видавалася спеціальна інструкція, яка регламентувала їх діяльність на цій посаді. Документ, зокрема, зобов’язував збирачів “во всех малороссийских городах и в местечках и иных в присутствующих селах и деревнях что збирывалось збирать... и з оных зборов никакие расходы собою без указа из коллегии не держать... взятки никаких не иметь... также и обывателям обид и налогов излишнею тягостей не накладывать под опасением лишения их маетностей”. Крім того, наголошувалось на неприпустимості “доимок, которых и бить не надлежит, понеже оной сбор может следовать с наличного”. Якщо ж збирачі “где сполна не збирут и допустят что в доимку или из зборных денег, что явитца в утайке и в том будут обличени, то те доимочные и похищенные деньги доправлят на них, зборщиков, а за неисполнение будут наказаны”.

Збирачі були зобов’язані також шукати нові статті оподаткування, і тих з них, котрі відзначилися в цій справі, нагороджували грошовими подарунками. Зокрема, у 1722 р. з Генеральної канцелярії надійшов наказ київському полковнику, “дабы он веліл за службу шафарскую и за прибыльные 28 руб. пристойное учинить награждение”.

“Для усмотрения над теми зборщиками, чтоб в том зборе делали правду”, в середині 1723 р. за ініціативою Вельямінова був запроваджений інститут наглядачів (“надзирателів”). Призначалися наглядачі “из ундер афицеров добрых и из отставных”. Інструкція наглядачам, надана Малоросійською колегією, зобов’язувала в полках над збирачами “осмотрение иметь, дабы они всякие зборы в казну... збирали от вышних до ныжних и проезжих чинов равно не выключая никого”. При цьому колегія наказувала наглядачам “мимо зборщиков взяты у обывателей ведомости..., какое число... зборов зборщиком сплатили и квитанции от тех зборщиков получили”.

Грошові податки, зібрані в сотнях, по третинах року разом із супровідними фінансовими звітами доставляли до Глухова. Після перевірки фінансової документації канцеляристами, а потім прокурором Малоросійської колегії віддавався наказ комісару грошової казни про прийом коштів на зберігання. До штату колезької казни, крім комісара, входили спеціальні обліковці (“щотчики”). Указ Малоросійської колегії про вибори “для приему зборов... из малороссийского народа щетчиков шти человек знатных и зажиточных людей за выбором тамошней старшины” надійшов до Генеральної канцелярії у першій половині вересня 1722 р. 27 вересня генеральна старшина доповіла президенту Вельямінову, що “для приему и отдачи в оной коллегии собранной казны определены на четверть года, до января, по избранию глуховских мещан щетчиками четырех человек”. Разом з тим, враховуючи, що інститут обліковців не був характерним для державної практики Гетьманату, наказний гетьман використав у своєму донесенні в Сенат наявний прецедент для ілюстрації зловживань колегії. Сенатський указ від 10 листопада 1722 р. зобов’язував її президента “у генеральной старшины щетчиков не требовать, а выбрать для щету тех денег гварнизонных солдат”. Проте дане розпорядження не набуло чинності. Вельямінову вдалося переконати сенаторів скасувати своє попереднє рішення, мотивуючи своє прохання тим, що в Глухівському гарнізоні “салдаты... к тому делу неизобычанные”. Більше того, в наступному році кількість обліковців з ініціативи Вельямінова була збільшена до десяти осіб.

Облік коштів, що надходили до колегії з полків, та контроль за фінансовою діяльністю комісара грошової казни здійснювали канцелярист колегії – регістратор, член присутності (котрий відповідав за фінансову сферу державного життя Гетьманщини) та прокурор Малоросійської колегії. У свою чергу колегія у сфері фінансової діяльності була підзвітна Ревізіон-конторі. Причому спочатку колегія надсилала до Москви фінансові звіти по третинах року, а з кінця 1726 р. у відповідності з сенатським указом – щомісяця.

Натуральні податки, зібрані “завідовцями”, залишались у полках і зосереджувались у спеціальних магазинах, звідки продовольство та фураж надходили на утримання російських полків, розквартированих на території Лівобережної України. Контроль за діяльністю магазинів Малоросійська колегія здійснювала через призначеного Сенатом провіантмейстера.

Таким чином, у ході проведення реформи російській адміністрації вдалося не лише залучити фінанси Гетьманату до загальноімперської казни, але й здійснити важливі структурні зміни у цій важливій сфері державного життя. Фінансовій службі Малоросійської колегії, яка замінила фінансову вертикаль гетьманського правління, були притаманні елементи стрункості, чіткої субординації, жорсткої звітності та контролю, тобто явищ, характерних для бюрократичних установ петровського часу.

СІЛЬСЬКА ОБЩИНА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ В ПРОСТОМУ ТОВАРНМУ ВИРОБНИЦТВІ (XVIII ст.) *

Гуржій Олександр Іванович
Інститут історії України НАН України

В історіографії означеному питанню майже не приділялась увага, адже дослідники висвітлювали участь сільської общини в українській торгівлі лише в загальних рисах, без виявлення її певної специфіки та тенденцій на різних етапах суспільного розвитку, а вони, безперечно, існували. Сільська, або сусідська община розвивалася в процесі суспільного поділу праці й зародження та формування приватної власності на засоби виробництва. Її прикметна риса – це спільнота осіб, не пов'язаних між собою родинними зв'язками (як, скажімо, сябринство). За таких обставин домашнє господарство, будівлі та худоба перебували у приватній власності кожної окремої сім'ї. Ниви ж, луки, пасовища, лісові, рибні та інші угіддя продовжували лишатися в общинній власності, щоправда, вони, в силу зміни соціально-економічних або політичних чинників, періодично перерозподілялись між окремими членами громади чи відчувувались у різний спосіб можновладцями.

Саме продукція таких угідь, у разі реалізації її на ринку, у вигляді грошей поверталась общинникам, відповідно до розмірів вкладеної в справу праці. В іншому випадку вона використовувалась (наприклад, ліс) чи споживалась (риба, ягоди, гриби) у середині спільноти. Торгівля здійснювалась через уповноважених від громади, як окремих рядових членів, так і представників влади. Зароблені гроші, як правило, йшли на потреби громади: будівництво церков, сплату “загальних” податків, позик тощо.

Розпоряджатися такими угіддями могли безпосередньо вся община (через загальну раду, коло) або ж керівники місцевого самоврядування, котрі водночас були її членами. Справа дещо ускладнювалась тоді, коли до складу общини входили жителі кількох поселень. У соціальному відношенні типова громада Лівобережної України найчастіше складалася з двох основних частин – посполитства (селян) і рядових козаків. Наведемо характерний приклад. У Переяславському полку при м-ку Кропивинки знаходились угіддя, якими спільно володіли жителі цього поселення, а також слобід Богужева та Чехівка, сіл Панське, Чернобаї, Крупське, Богодухівка, Щербинівка, Железки та інших хуторів, приписаних до Переяславської сотні. Тамтешні селяни, козаки, можновладці та їхні підсусідки, як правило, орали, косили, рубали ліс за загальною згодою громади. Частина

* Розвідка містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 (“Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусії й України в XVI–XVIII ст.”).

їхньої продукції ставала часткою простого товарного виробництва, але здебільшого використовувалась на місці.

Найбільш типовими репрезентантами простого товарного виробництва, що базувалося на особистій праці індивідуумів, які створювали продукти для продажу, на ринок, були дрібні селяни, рядові козаки та ремісники, котрі не використовували сторонніх робочих рук. Тобто, в простому товарному господарстві товаром ставали продукти лише людської праці, а не власне робоча сила.

Великий поштовх для розширення общинної земельної власності (головно шляхом займанщини) і зміцнення її суспільних прав дала Хмельниччина, котра значною мірою нівелювала кріпосницькі відносини на території Гетьманщини. Після її завершення ще тривалий час сільські общини могли вправно захищати свої господарські та соціальні інтереси і протистояти зухвалим натискам козацької старшини, шляхти, духовенства. Адже в протилежному разі сторонні утиски нерідко призводили до руйнації цілісності громадської спільноти. Для прикладу наведемо уривок з колективної скарги громади на чолі з війтом с. Голубівка Новгород-Сіверської сотні (Стародубський полк) місцевому наказному сотнику на державця Лисовського: “Ми громада села Голубовки, з кривавими слизами... крайню нужду неудобносиміє утиски и остатное разореніє нам учинене от немилосерднаго Лисовского об’являєм, который як вовк полишивши [узявши] нас бедних под свою державу, не як иншие державци отческого, но яко немилосердний тиран з нами поступає битієм смертним... в работизну иншим людям запроудет, як і тепер нас запродал за чотириста золотих, а тие от арендаре ведлуг данной от Лисовского интерцизии тяжкими нас утески работизнами якого малослиханного немилосердія не мочучи понести, все розийшлися люде, доми и грунта пооставлявши”.

Джерела другої половини XVIII ст. зафіксували чимало яскравих прикладів долучення громад окремих сіл Лівобережжя до процесу простого товарного виробництва. Так, жителі с. Озаричі Кролевецького повіту (Новгород-Сіверське намісництво) через недостаток орної землі мало займалися хліборобством, та й на це наймали землю “з половини” в сусідніх поселеннях Ксьондзівка, Мельна та інших. Більшість озаричан заробляли на хліб наймом у селах Підлипне, Семенівка та ін. Основний же прибуток отримували від рибальського промислу. Члени общини об’єднувались в окремі групи / артілі, які в р. Сейм ловили рибу та продавали її в Конотопі та деінде.

У с. Гринівка Конотопського повіту (Новгород-Сіверське намісництво) жителі переважно індивідуально займалися хліборобством, мали плантації тютюну, розводили та утримували худобу. Тютюн продавали в Ромнах, а зерно та худобу переважно в Смілому. Деякі, купуючи в селі тютюн, реалізовували / перепродували його на торгах у Стародубі. В теплу пору року гринівчани створювали окрему групу чумаків і відправлялись у Крим за сіллю і на Дін за рибою, потім продавали їх в Стародубі, Коропі й інших

містах регіону. Саме в таких випадках і відбувався розподіл праці між членами спілки, а згодом ділились витрати та прибутки, сплачувались податки тощо. Схожа ситуація існувала і в сусідньому с. Курені (1779–1781) та ін.

Таким чином, долучення общинників до простого товарного виробництва зумовлювалось, у першу чергу, наявністю в громадах спільних угідь, розвитком землеробства та промислів, а також регуляторною функцією сільського самоврядування.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯН МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА И РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА)

Арапу Валентин Васильевич

Молдавский государственный университет (г. Кишинёв, Молдова)

Обладея богатым, многовековым опытом в развитии торговли и ремёсел, будучи предприимчивыми, армяне внесли весомую лепту в экономику европейских государств. Армянские купцы и ремесленники объединялись в особые “корпоративные” ассоциации (“*fraternităţi*”), которые руководствовались специальными постановлениями, утверждёнными армянскими общинами. В данных постановлениях определялись обязанности каждого члена корпорации, в том числе были и пункты на случай смерти одного из членов ассоциации. Армяне города Сучава организовывали погребальные процессии усопших вне зависимости от их материального положения, подростки же были обязаны вырыть могилу и присутствовать в течение всей процессии захоронения. Такие же правила действовали и в армянской общине города Снятина.

Участие армянских купцов в экономической жизни Молдавского княжества являлось весомым фактом. Они довольно часто заключали взаимовыгодные деловые соглашения с молдавскими купцами. В подтверждение этого можно привести следующий пример: заключение товарищеского акта в 1796 г. в городе Кишинэу между армянским купцом Хаджи Кеворком (*Hađi Kevork*), внёсшим “капитал в 6.000 пиастров, и Василикэ с капиталом в 4.500 пиастров, то есть всего 10.500 пиастров” общего капитала, при этом учитывался пропорциональный раздел прибыли и возможный ущерб.

Польские власти в 1755–1756 гг. через свои дипломатические каналы добились от Порты провозглашения особого фирмана, который включал ряд прав и привилегий для купцов армянского происхождения Речи Посполитой, которые торговали скотом и владели табунами лошадей на территории Молдавского княжества.

В 1783 г. несколько армянских купцов, подданных австрийской короны, ввиду их притеснения молдавскими властями, направили в Вену

жалобу. По утверждению купцов, последние предпочитали отдавать пастбища в аренду коренным жителям княжества, что грозило, таким образом, торговой деятельности армян. Более зажиточные армяне из Буковины, среди которых выделяются Иоан и Николае Капри, в качестве австрийских подданных находились под покровительством консула австрийского двора в Яссах, в то же время, благодаря довольно обширным связям, их интересы были представлены при дворе и в самой Вене. Вследствие обращения “братьев Капри, купцов из Сучавы” к австрийским властям, Буковинская провинция была включена в таможенный кордон.

Согласно Указу от 9 марта 1784 г., господарь Александр Маврокордат подтверждал все привилегии, данные ранее армянам, подданным австрийской короны, и утвердил для них ряд новых, в том числе местным жителям было запрещено взимать слишком большую плату за аренду пастбищ. Данный запрет был обусловлен тем, что землевладельцы сдавали пастбища в аренду армянам за заранее оговорённую плату, которую могли в дальнейшем в одностороннем порядке повысить, либо на правах собственника нарушить договор и сдать пастбище другому лицу, соответственно за более выгодную цену.

Из вышеприведенного указа выделяется пункт, согласно которому армянским купцам, подданным австрийской короны, в случае возникновения жалоб и недовольств, дозволялось обращаться исключительно в господарский суд. При покупке либо продаже товаров они освобождались также от уплаты всех податей, за исключением единого таможенного сбора в размере 3% от стоимости товаров. Для армянских купцов, привозивших товары персидского происхождения и через австрийские земли направлявшихся дальше, таможенная пошлина составляла 5% “ad valorem”.

Армянские купцы из Буковины пользовались существенными привилегиями и при покупке в Молдавском княжестве лошадей, свиней, скота и пчелиных ульев. Местные армяне, в свою очередь, были освобождены от таможенных пошлин при экспорте лошадей, выращенных на арендованных пастбищах. Наряду с арендой, армянские купцы добились со временем и права собственности на поместья. В некоторых случаях они с этой целью прибегали к не совсем легальным методам. Например, согласно данным документа от 5 июня 1787 г., двое крестьян из Кымпулунг обратились с жалобой против Аритона Прункула, армянского купца из Сучавы. В жалобе излагалось следующее: крестьяне “Ионицэ Диаконул и Тоадер Диаконул направились в Сучаву, будучи пьяны, в корчме Аритона Прункула Армана подписали акт о продаже их поместья, а деньги пропили в корчме. И всей суммы денег они не получили”. Господарь решил эту тяжбу в пользу крестьян, которые, в свою очередь, обязались вернуть купцу все полученные от него деньги.

Галицкие купцы армяне Берхард Богданович, Грегорие и Иоан Никорич для возрождения торговли между Галицией и Молдавским княжеством, предлагали избрать в качестве первоначального центра город Снятин и основать новые армянские колонии в городах Сирет и Сучава.

Грегорије Никорович предложио построити “лавки, склади и, по источному обичају, бани”, а такође школу и типографију. Преподлагало се, што еврејским купцима буде разрешен доступ на две из пяти ежегодних ярмарок с обязательным условием – проводить лишь мелкие оптовые операции. Однако данный проект не был одобрен австрийскими властями, как и предложение армянских предпринимателей о строительстве фабрик по обработке кож и изготовлению кожаных изделий, по производству сукна. В конечном итоге, львовские армяне ограничились лишь основанием торговой компании по продаже лошадей в городе Ботошань.

По мнению видного исследователя истории армян Румынии А. Дж. Сируни, в последней четверти XVIII в. армянам был нанесён “удар со стороны неравной конкуренции греков”, и этот фактор обозначил спад в торговой деятельности армян. Вопреки всему этому армяне выдвигали новые инициативы с целью оживления торговли и предпринимательской деятельности.

POCZĄTKI USTAWODAWSTWA KRÓLESTWA POLSKIEGO W ZAKRESIE TRANSPORTU. “URZĄDZENIE WZGLĘDEM UREGULOWANIA DRÓG I NAPRAWY TRAKTÓW PUBLICZNYCH” Z 29 KWIECZNIA 1817

Rutkowski Marek

Już w dniach 20 kwietnia oraz 14 maja 1816 roku warszawska Rada Administracyjna wystąpiła wstępne przepisy o charakterze technicznym i praktycznym, dotyczące tak konstrukcji dróg, jak i prowadzenia służącego do ich budowy szarwarku. Dopiero jednak po opublikowaniu 9 kwietnia 1817 roku przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji skróconej instrukcji co do “uregulowania, naprawy i utrzymania dróg publicznych”, Komisja Województwa Mazowieckiego, podpisanym przez swego przewodniczącego Rejmunda Rembielińskiego reskryptem z 29 kwietnia tejże samej daty rocznej, nr 11396, postanowiła wydać w tej mierze rozbudowane i szczegółowe, oraz “wiecznie trwające przepisy”. Poza oparciem się o samą instrukcję ministerialną, pod uwagę brano tu oczywiście wspomniane postanowienia rządowe z roku 1816.

Pisząc w części pierwszej swojej instrukcji “o ogólnych obowiązkach względem ułatwienia i utrzymywania dróg i komunikacji publicznych” Komisja Województwa Mazowieckiego wyjaśniała dlaczego wszyscy posiadacze gruntów powinni partycypować z samej natury rzeczy w ogólnych pracach na rzecz ustanowienia i utrzymania generalnej polskiej sieci transportowej. Argumentem zasadniczym okazywał się fakt, iż “wszelkie komunikacje tak lądowe jako i wodne do wzajemnego udogodnienia w towarzystwie żyjących ludzi należą”. Posesjonaci zatem zostali zobowiązani do: a) przekazywania prywatnego gruntu

z przeznaczeniem pod drogi o charakterze publicznym; b) stałego utrzymywania dróg, grobli, mostów, przewozów przez rzeki/jeziora i innych podobnych urządzeń, służących do polepszenia możliwości tran sportowych kraju. Takie udostępnianie własnej ziemi lub utrzymanie dróg lądowych, mostów, etc. wtedy jednak tylko okazywało się – przynajmniej według ustawodawcy – nieodzownym, kiedy prowadziło ono do jak najprostszego (w sensie: w linii najbardziej prostej) skomunikowania poszczególnych osad czy miast pomiędzy sobą. Owe “proste i bezpośrednie komunikacje” powinny były bezapelacyjnie być budowane i utrzymywane na koszt właścicieli i aktualnych posiadaczy ziemskich. Z drugiej strony, uzasadniając jednocześnie potrzebę wprowadzenia powszechnego szarwarku argumentowano, iż z powodu ustawicznego procesu degradacji sieci transportowej “ciężar naprawy i utrzymania prywatnemu właścicielowi byłby zbyt trudnym do zniesienia”. Skoro zaś drogi, niezwykle istotnie przyczyniały się do zwiększenia obrotów handlowych w kraju, oraz do samego powiększenia zakresu częstotliwości ruchu komunikacyjnego – a zatem do zwiększenia ogólnego dobrobytu – tym samym było oczywiste, iż posesjonaci gruntów przylegających do dróg (lub z których terenów drogi te “wykrojono”) mogli spodziewać się proporcjonalnej partycypacji i pozostałej reszty mieszkańców Królestwa w poważnych utrudnieniach i obciążeniach, związanych tak z budową, jak i z późniejszym utrzymaniem traktów publicznych.

Część druga rozporządzenia z końca kwietnia 1817 roku opisywała z kolei “sposób uregulowania dróg i traktów publicznych”. Już punkt 1-szy tej części nowego ustawodawstwa wskazywał, iż w Królestwie Polskim obowiązywał nadal podział traktów publicznych na trzy kategorie dróg: a) trakty główne; b) trakty średnie; c) drogi boczne. Nadto ustawodawca nakazywał szefom lokalnej administracji o szczeblu dzisiejszego powiatu, czyli komisarzom obwodowym, nadzorowanie właśnie przez nich procesu uregulowania traktacji drogowej w Królestwie. Ową regulację, czyli tzw. “prowadzenie traktów” komisarze obwodowi mieli prowadzić “podług mapy geograficznej”, biorąc pod uwagę zmieniające się lokalizacje wybranych stacji pocztowych. Zmiany umiejscowienia tychże stacji (a tym samym przebieg głównych traktów) miały przy tym zależeć od “dogodności miejscowej i podróżujących”. Opracowane przez komisarzy obwodowych zmiany lokalizacji stacji pocztowych i ustalanie biegu traktów komunikacyjnych trzeba było w dalszej kolejności przedstawić do zatwierdzenia przez komisje wojewódzkie. Wnioski takie musiały być jednak poparte wyłożonym w sposób w pełni jasny i komunikatywny “dostatecznym udowodnieniem [ich] przyczyn gruntowych”. Dodatkowo przy wytyczaniu przez komisarzy obwodowych traktów wielkich i średnich obowiązywać miała tendencja do prowadzenia wykreślenia biegu dróg publicznych w ten sposób, aby tzw. punkty pośrednie “ile możliwości przez miasta pomniejsze przechodziły”. Takie rozwiązanie można jednak było przyjąć tylko i wyłącznie, “jeżeliby przez to nie było znacznego nadłożenia drogi dla podróżujących”. Przy opracowywaniu nowej sieci transportowej komisarze mieli poza tym zwracać uwagę oczywiście i na istniejące już mniejsze trakty – drogi gruntowe. Brano tu

pod uwagę np. czy dotychczas użytkowane pomniejsze sieci komunikacyjne znajdowały się w dobrym stanie, a warunki podróży nimi odpowiadały z grubsza obowiązującym przepisom policyjnym. Innym czynnikiem weryfikacyjnym przydatności dawnych dróg dla ustanawianej właśnie sieci transportowej Królestwa było zapoznanie się in situ z warunkami lokalnymi, np. pod kątem rodzaju gruntów, przez jakie dany trakt przechodzi (tu sprawdzano wpływ ziemi na stan drogi i warunki jej dobrego utrzymania w stanie ciągłej przejezdności).

Rozdział trzeci rozporządzenia odnosił się do “sposobów robienia i utrzymania dróg”. Tu wskazywano, iż niezależnie od rodzaju traktu, zarówno drogi wielkie, średnie oraz boczne musiały mieć “szerokość prawem przepisana”; przy zachowaniu zasady okopania ich – po obu stronach – rowami, przeznaczonymi do spadku wody z ich powierzchni. Szerokość rowów odwadniających przewidziano na od czterech do sześciu stóp. Brzegi owych rowów miały co najmniej “jedną stopę spadzistości”. Było zasadą iż rowów odwadniających nie wliczano do wymiaru szerokości drogi. Zresztą – ku zaskoczeniu – jakkolwiek formalnie oznaczona, sama szerokość traktów głównych Królestwa też nie była bynajmniej constans. Tam, gdzie koszt budowy drogi głównej o standardowej szerokości okazywał się zbyt wysoki (np. na terenie nizinnym, gdzie trzeba było sypać duże groble/nasypy) można bowiem było nawet ograniczyć wymiar drogi głównej, nawet do szerokości typowej dla standardowej drogi średniej.

Część czwarta ustawy z końca kwietnia roku 1817 nosiła nazwę “o sposobie użycia robocizny i o dozorcze nad drogami”. Co niezwykle istotne, w jej punkcie pierwszym przypomniano o konieczności permanentnego “stowarzyszenia się” gmin i dominiów/posiadłości prywatnych w celu regulacji, budowy i utrzymania dróg publicznych wszystkich rodzajów, prowadzących z jednego miasta najbliższego w danej okolicy do drugiej miejscowości o charakterze miejskim. Owe “stowarzyszenia” planowano powoływać w oczywistym celu prawidłowej organizacji dostarczania pracy szarwarkowej, co do zasady w postaci osób odrabiających corvée pieszo, jak i fur, czyli szarwarku ciągłego. Dokładny rodzaj i charakter przewidywanych do powołania stowarzyszeń zależał od trudności i wielkości antycypowanego do wykonania zadania drogowego. W grę wchodziły takie czynniki, jak: a) stan dróg, b) ogólne uwarunkowania miejscowe, c) stopień uciążliwości utrzymania sieci transportowej, etc. W stowarzyszeniach miały obowiązywać tzw. taryfy robocizny (czyli rozkład obowiązków szarwarkowych), opracowywane dla danego związku gmin i dominiów przez urzędującego lokalnie komisarza obwodowego. Opracowany rozkład prac musiał być jednocześnie sporządzony tabelarycznie według podziału na dziedziczne dobra szlacheckie oraz włości chłopskie, przy konieczności zaznaczenia w odpowiednich rubrykach ilości włók ornych oraz wielkości populacji dla konkretnego, opisywanego miejsca.

Wreszcie opisywana ustawa odnosiła się do przepisów policyjnych. Najważniejszą rzeczą poruszoną tu było uregulowanie rozmiarów wrót (w formie kołowrotów), stawianych przy wjeździe i wyjeździe w prawie każdej

miejsowości wiejskiej, z powodu potrzeby “zabezpieczenia szkody w zbożu od inwentarza”. Domagano się aby przynajmniej owe stawiane w świetle dróg publicznych bramy/kołowroty odpowiednio solidnie budować i dobrze umocowywać w gruncie. Ich minimalny rozmiar przewidywano na dwanaście stóp na drogach głównych i osiem stóp na drogach bocznych. Podróżnych zobowiązano nie tylko do ich otwierania, ale i do ich zamykania. Nadmieniano też, iż trzeba było uprzętać z powierzchni drogi publicznej wszystkie przedmioty utrudniające ruch pieszy i kołowy, do których zaliczano pnie, czy leżące luzem kamienie. W pobliżu zaś traktu drogowego pod groźbą egzekwowania kar policyjnych zakazywano kopania dołów w poszukiwaniu gliny czy celem wydobycia piasku.

Wydane w końcu kwietnia roku 1817 rozporządzenie Komisji Województwa Mazowieckiego stanowi nieoceniony wręcz zbiór wiedzy nie tylko o stanie ówczesnych dróg Królestwa Polskiego, ale też o przewidzianych rozwiązaniach rozlicznych problemów, piętzących się przez administratorami i budowniczymi tego okresu, którzy podjęli się niezwykle ambitnego programu budowy nowej sieci transportowej kraju. Pomimo, iż w wielu wypadkach uderza w oczy swoista siermiężność czy wręcz archaiczność proponowanych rozwiązań, a niektóre z nich zostały z biegiem czasu znacznie zmodyfikowane, to jednakowoż nie można odmówić generalnie nowatorskiego, i bardzo jak na owe czasy nowoczesnego ogólnego wydzźwięku projektowanych prac w polskim drogownictwie.

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ БЕССАРАБИИ С УКРАИНСКИМИ ГУБЕРНИЯМИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

Томулец Валентин Николаевич

Молдавский государственный университет (г. Кишинёв, Молдова)

После аннексии в 1812 г. края Российской империей украинские купцы, нуждающиеся в новых рынках сбыта, не встретив в Бессарабии сильной конкуренции со стороны иностранных купцов, стали ввозить промышленные изделия, а взамен приобретали продукты земледелия и животноводства. Бессарабские торговцы, отрезанные от европейских рынков таможенно-карантинной линией на Пруте и Дунае, были вынуждены ориентироваться на украинские рынки, где их товары пользовались большим спросом и сбывались по выгодным ценам, особенно продукты земледелия – вино, фрукты, соль и др., то есть те продукты, которые не пользовались значительным спросом в соседних государствах. Только в 1817–1826 гг. бессарабским областным правительством было выдано купцам 1138 торговых свидетельств для вывоза товаров из Бессарабии в другие губернии Украины и России (в том числе 432 (38%) свидетельства – купцам из Украины).

Уже в 1819–1820 гг. значительная часть товарооборота днестровских таможен принадлежала торговле Бессарабии с другими губерниями, особенно украинскими, и лишь небольшая её часть – торговле с зарубежными странами, о чём свидетельствуют данные таблицы 1.

Согласно данным таблицы, из 8 657 886 руб. стоимости наиболее важных товаров в торговом обороте Бессарабии 1819–1820 гг. в 6 376 612 руб. (73,7%) оценивалась торговля Бессарабии с другими губерниями России, в 2 256 068 руб. (26,1%) – с Запрутской Молдовой, и лишь в 25 206 руб. (0,2%) – с Австрийской империей. К этому времени таможенная политика Петербурга и предоставленные краю льготы привели к увеличению вывоза бессарабских товаров в украинские и другие губернии и уменьшению ввоза иностранных товаров в Россию транзитом через Бессарабию.

Таблица 1

Вывоз и ввоз товаров через Дубоссарскую и Могилёвскую таможи в 1819–1820 гг. (в рублях ассигнациями)*

Регион	1819 год				Объём товаро-оборота	1820 год				Объём товаро-оборота
	Дубоссарская таможня		Могилёвская таможня			Дубоссарская таможня		Могилёвская таможня		
	Вывоз	Ввоз	Вывоз	Ввоз		Вывоз	Ввоз	Вывоз	Ввоз	
Бессарабская область	743635	541028	382052	1182782	2849497	1109100	952857	564391	900767	3527115
Запрутская Молдова	279545	181531	313101	109591	883767	123451	713988	307315	227546	1372300
Австрийские Владения	-	-	-	8786	8786	5000	3200	8220	-	16420
Итого **	1023180	722559	695153	1301159	3742051	1237551	1670045	879926	1128313	4915835
Всего	1455302	1048552	976322	1324119	4804295	1684627	1942491	1177929	11530200	5958067

* РГВИА. – Ф. ВУА. – Д. 19150. – Лл. 189 об.–200, 202 об.–205, 206.

** В итоговые данные включена стоимость наиболее важных товаров, составлявших основной удельный вес товарооборота.

В 1819 г. из суммы 1 718 333 руб. вывезенных в Россию товаров через Дубоссарскую и Могилёвскую таможи торговля с Бессарабией оценивалась в 1 125 787 руб. (65,5%), с Запрутской Молдовой – в 592 646 руб. (34,5%); в 1820 г., соответственно, из 2 117 477 руб., 1 673 491 руб. (79%) – торговля с Бессарабией, 430 766 руб. (20,3%) – с Запрутской Молдовой, и 13 220 руб. (0,6%) – с Австрийской империей.

В последующие годы это соотношение увеличивалось в пользу Бессарабии ещё больше. Так, в 1826 г. ввоз в Россию через упомянутые две таможи оценивался в 2 332 871 руб.; из них 2 106 595 руб. (90,3%) составлял ввоз из Бессарабии, 190 416 руб. (8,2%) – из Запрутской Молдовы, и 35 860 руб. (1,5%) – из Саксонии.

Таким образом, основные пути вывоза бессарабских товаров в украинские губернии и во второй половине 20-х годов XIX в. пролегали через Дубоссарскую и Могилёвскую таможи. Поэтому трудно согласиться с утверждением офицера Генерального штаба русской армии А. Розалиона-Сошальского, исследовавшего состояние экономики края в 1821–1826 гг. (автор рукописи “Военно-статистическое описание Бессарабской области” в двух частях, датированной 1826 годом и хранящейся в фонде Военно-ученого архива РГВИА), что в 1825–1826 гг. через Дубоссарскую таможню, Парканскую и Маякскую таможенные заставы “... торговля не весьма значительна”. В действительности только в 1826 г. через Дубоссарскую таможню было вывезено из Бессарабии в украинские и другие губернии товаров на сумму 1 434 784 руб. (из Запрутской Молдовы – на 36 449, Саксонии – на 35 860); через Маяки – на 351 508, через Парканы – на 883 632 руб. ассигнациями. Следовательно, утверждение А. Розалиона-Сошальского не относится к вывозу бессарабских товаров через Дубоссарскую таможню. Видимо, отсутствие данных о движении товаров через эти таможи и заставы, о чём сам автор упоминает, привело его к неправильному представлению о торговле Бессарабии через эти таможенные пункты.

Приведенные сведения тем более важны, что значительная часть товаров, особенно виноградное вино, водка и соль, составлявшие во второй половине 20-х годов XIX в 55% вывозимых за Днестр бессарабских товаров, согласно “Правилам для торговли с Бессарабией” от 17 февраля 1825 г., разрешались к вывозу только через Дубоссарскую и Могилёвскую таможи.

Через Парканскую, Маякскую и Овидиопольскую таможенные заставы из Бессарабии вывозились в украинские губернии “... более всего лес, дрова и сожженное древесное уголье, аккерманскую соль, молдавские вина, сухие и свежие овощи, известь, находимую в весьма значительном количестве близ города Оргеева и отчасти на реке Хаджи-дер (в Буджаке), табак и другие, менее важные в торговом отношении предметы”.

Одновременно Бессарабия становилась важным рынком сбыта российских и особенно украинских товаров. Однако, до середины 20-х годов XIX в. соотношение ввоза и вывоза ещё полностью не определялось в пользу российских товаров, а в некоторые годы вывоз бессарабских товаров преобладал над ввозом российских. Это объясняется, в частности, тем, что с конца 1816 г. “... все произведения Бессарабии вывозились в Россию без взыскания пошлины”. Так, в 1821 г. из Бессарабии вывезено в украинские и другие губернии России товаров на 3,5 млн. руб., а ввезено из других губерний на 2,8 млн. руб. ассигнациями.

Лишь с принятием “Правил для торговли с Бессарабией” 1825 г. российские и украинские товары овладели бессарабским рынком, постепенно вытеснив иностранные промышленные изделия. В торговле Бессарабии с другими губерниями ввоз российских товаров преобладал над вывозом бессарабских.

ПОРТО-ФРАНКО В ОДЕСІ – ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Соколовська Галина Миколаївна

Одеська національна музична академія ім. А. В. Нежданової (м. Одеса)

Вивчення феномену порто-франко в Одесі цікаве у контексті дискурсу про встановлення зони вільної торгівлі між країнами ЄС та Україною. Не зважаючи на те, що ця проблема активно досліджується істориками та економістами, на сьогоднішній день серед учених немає одностайності щодо оцінки історичної ролі порто-франко у розвитку території Північного Причорномор'я. Відсутня єдина позиція щодо можливостей започаткування позитивних моментів цієї системи в сучасних умовах.

Ідея запровадження статусу порто-франко в Одесі належить герцогу Ришельє, який займав посаду одеського градоначальника, а згодом і глави всього Новоросійського краю. Як далекоглядний політик з європейською освітою, він розумів, що для залучення іноземних купців до нового порту і заохочення товарообміну режим вільної гавані був найсприятливішим. Вже у 1806 р. завдяки особистим приватним зв'язкам Ришельє домогся права безмитного складування товарів в одеському порту строком до двох років і неоподаткованого транзиту товарів до Молдавії, Валахії та Прусії. Остаточо статус порту вільної торгівлі, як нерідко називають порто-франко, був запроваджений в Одесі у 1819 р. і проіснував до 1859 р. Подальший розвиток порто-франко був пов'язаний з діяльністю генерал-губернатора М. С. Воронцова, який виявився послідовним прихильником “вільної торгівлі”. У 1819–1823 рр. порто-франко існувало у практично необмеженому вигляді. Подальша історія одеського порто-франко була історією перманентних змін та обмежень, а також історією постійної боротьби між прихильниками та противниками цього режиму. Запроваджені у 1823 і 1849 рр. урядом обмеження поступово зводили нанівець переваги мешканців “вільного порту”.

Розглянемо головні переваги порто-франко для економічного розвитку міста і краю. По-перше, запровадження нового статусу звільняло від оподаткування імпортовані до порто-франківського кварталу товари, і купці не мали платити ввізного мита. Головними продуктами імпорту були вино, ром, інші бакалійні товари, фрукти, кава, чай, галантерейні товари, олово, свинець, фарби та аптечні матеріали. По-друге, поява закордонної сировини без митного збору сприяла розвитку місцевої промисловості. В Одесі скоро налагодилися такі види виробництва, як миловаріння, швейна та ткацька промисловість та багато інших. По-третє, зростаючий експорт зернових сприяв розвитку сільськогосподарських промислів Херсонщини та суміжних з нею губерній. На думку деяких вчених, протягом XIX ст. Одеса рятувала не одну європейську країну від голоду. Крім того, експортували також кукурудзу, льон, пшеничне борошно, сало, віск, дьоготь, латунь, залізо, вироби зі шкіри.

Завдяки цим перевагам Одеса швидко стала портом спочатку всеросійського, а потім і світового значення. У часи найбільшого розквіту тут були контори більше 30 іноземних фірм. Через п'ять років після запровадження статусу порто-франко Одеса вийшла на третє місце за торговим оборотом в імперії, а згодом – на друге, лише трохи відстаючи від Петербурга. За часів порто-франко Одеса була не тільки важливим центром торгівлі, а й великим ринком робочої сили.

Безперечно, особливий статус міста сприяв його швидкому збагаченню і активній розбудові. Значна частина (близько чотирьохсот) витончених архітектурних шедеврів, які надають місту особливий шарм і приваблюють сучасних туристів, була споруджена саме під час дії статусу порто-франко. Суттєво поступаючись обом столицям чисельністю мешканців і розмірами, Одеса набагато випереджала їх за рівнем доходу на душу населення. Історичні дослідження доводять, що під час дії порто-франко в Одесі не було жебраків. Через вплив багатих та впливових осіб у місті відкривалися нові навчальні та культурні заклади. У той час формується імідж Одеси як вільного міста і закладаються основи “одеського характеру”, важливими рисами якого є любов до свободи, незалежність суджень, схильність до підприємництва, толерантність до представників різних націй. Опосередковано впливом вільного духу порто-франко пояснюється феномен народження в Одесі великої кількості талантів у різних галузях культури і науки.

Таким чином можна стверджувати, що порто-франко відіграло ключову роль у розвитку та становленні одного з найбільших міст України – Одеси. Режим вільної гавані сприяв інтеграції південної України у світове господарство. Разом з тим, система порто-франко накладала певні обмеження на розвиток міста, зокрема, вона сприяла відтоку капіталу зі сфер продуктивного застосування на користь інвестування в нерухомість.

Незважаючи на те, що між тогочасною Одесою та нинішньою Україною існують значні відмінності, досвід порто-франко необхідно враховувати, адже так само, як зона порто-франко сприяла стрімкому розвитку новоствореного міста, так і договір про вільну торгівлю між Україною та європейськими країнами може сприяти розвитку нашої держави. Сучасне бачення українським урядом зон вільної торгівлі як зон вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили майже повністю співпадає із функціями одеського порто-франко.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КНИЖКОВОЇ ТОРГІВЛІ В ХАРКОВІ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Скиданова Антоніна Вікторівна
*Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба (м. Харків)*

Аналізуючи історію торгівлі, дослідники схильні виділяти в окрему категорію реалізацію інтелектуальних продуктів, зокрема друкованих видань. Одна з причин спеціального ставлення – стан торгівлі цими товарами є свідченням культурного клімату в суспільстві, його потреб, продукованих ідей, факторів втручання й контролю за сферою інформації.

Доповідь має на меті представити результати дослідження книжкової торгівлі в Харкові у першій половині XIX ст. Обраний локус є цікавим, оскільки в ньому торгівля виступає як відбиток соціально-економічних та культурних умов і запитів часу та, водночас, як явище, що формувало культурний ландшафт міста в перехідну добу трансформацій від полкового до імперського осередку.

Довгий час харківська книжкова торгівля не виходила за межі періодичних форм. Печатна продукція надходила до міста під час ярмарок. На початку XIX ст. зароджується стаціонарна книжкова торгівля. Це явище може розцінюватися як одне зі свідчень розвитку модерних тенденцій у соціокультурному середовищі країни й у міському житті зокрема.

Тривалий час книжкова стаціонарна торгівля була спрямована на задоволення наукових й освітніх потреб, оскільки мала тісний зв'язок із Харківським імператорським університетом. Значною мірою саме договори з ним як основним споживачем друкованої продукції визначали тривалість існування й успішність книготоргової справи. Разом з тим, поява в 1820-х роках нових джерел книжкової торгівлі засвідчує повільні зміни в середовищі читання – воно стає ширшим і частково відривається від детермінації науково-освітнім простором.

Від початку на ринку Харкова утверджувалися філії або представники московських і петербурзьких підприємств, вкорінених в російський ринок книжкової торгівлі. Однак, протягом досліджуваного періоду з'явилися також книгарні підприємств іноземного походження. Ця особливість сприяла проникненню до міського середовища нових торгових практик, розширенню джерел постачання та книжкового асортименту.

Книжкова торгівля змінювала образ Харкова. Вона вкладалася, поряд з іншими знаковими виявами суспільного життя, до сприйняття міста як губерньського центру. Маючи відбиток столичних практик у торгівлі інтелектуальною продукцією, залучаючись, зокрема, через неї до певних ідейних русел, Харків усе відчутніше виступав як органічна частина імперії. Книжкова торгівля, вочевидь, каналізувала інтеграцію суспільства колишнього козацького краю до імперського культурного простору та його частково модернізацію.

Аналіз запитів на нові книги засвідчує співіснування протягом першої половини XIX ст. з-поміж освіченого загалу різних вподобань – від традиційних, пов’язаних із релігійною літературою, до модерних, орієнтованих на наукові, науково-популярні, практично-господарчі видання. Відчутним був вплив романтизму й опосередкованих ним ідей українського національного відродження. Попит на відповідні книги був ознакою сприйняття в певному колі читачів інтересу до українського народу. До середини століття характернішими стають запити на видання, популярні в цілому на російському й європейському ринках.

Окреслені зміни в книжковій торгівлі були наслідком важливих соціокультурних трансформацій суспільства, в якому ширилася культура читання, раціональне знання, мода на культурне дозвілля. Разом з тим, вони виказують перетворення міста на імперській регіональній осередок. Опосередковано книжкова торгівля, ангажована потребами імператорського університету, пов’язана з московським і петербурзьким ядром книжкового ринку імперії, орієнтована на узагальнений попит, з цензурними обмеженнями, теж долучилася до цих важливих історичних метаморфоз.

ТОРГОВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДРІБНИХ АГРОПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Силка Оксана Захарівна

Національний університет харчових технологій (м. Київ)

У другій половині XIX – на початку XX ст. українське селянство, аналогічно до містян, гуртувалося в громадські об’єднання. Серед них найчисельнішими були сільськогосподарські, або агропросвітницькі товариства. Наше розуміння поняття “громадського товариства”, зважаючи на соціально-економічні та політичні особливості досліджуваного періоду, полягає в такому визначенні – це добровільне, позастанове об’єднання громадян, засноване на принципах самоуправління (виборні органи) й оформлене відповідно до чинного законодавства (“Статут”), метою якого є реалізація прагнень і бажань його членів, за винятком політичного та комерційного характеру. Метою функціонування сільськогосподарських товариств проголошувалась агропросвітницька діяльність. Селяни-члени товариств у результаті участі в роботі об’єднань не отримували фінансового прибутку, а у разі, якщо товариство проводило частково прибуткову діяльність, прибутки не розподілялися між ними. Результати дослідження роботи таких товариств засвідчили, що частина з них намагалась організувати торговельну діяльність, але вона виявилась безрезультатною, тобто не мала вагомого впливу на покращення фінансового стану об’єднань.

Безпосередня торговельна діяльність агропросвітницьких товариств знаходила свій вияв у організації: продажу селянам сільськогосподарської техніки, насінневого матеріалу (насіння городини, квітів, польових і кормових трав, коренеплодів) та мінеральних добрив; посередницької торгівлі; продажу сільськогосподарської літератури тощо.

Продаж населенню сільськогосподарського приладдя та техніки відбувався через склади товариств. Продавали або за готівку, або у розстрочку, що давало реальну можливість отримати сучасну техніку в селянське господарство. Серед асортименту складів сільськогосподарських товариств зафіксовані залізні та чавунні інструменти, коси, плуги, годинники, олійні фарби тощо. Як правило, склади працювали протягом весняно-осіннього періоду, але в окремих товариствах робота складів була організована цілий рік.

Посередницькою торгівлею зернових (жито, гречка, пшениця), товариства займалися, як правило, у неврожайні для селянина роки. Товариства перепродували зернові, які були закуплені земствами за урядову фінансову допомогу. Прикладом може слугувати діяльність Кобизького агропросвітницького товариства Козелецького повіту за 1908 р. У цей рік Товариство продавало населенню жито. Відповідно до звітної статистики, через склад Товариства купило жита 10 тис. осіб (у м-ку Кобижча проживало до 18 тис. населення). Закупівельна ціна коливалась від 1 руб. 20 коп. до 1 руб. 25 коп., а ціна продажу населенню – від 1 руб. 25 коп. до 1 руб. 30 коп. Товариство нараховувало 5 коп. на пуд з метою компенсації вартості доставки, розсіпки, усушки та облаштування місця зберігання.

У тих повітах, де земства проводили активну протипожежну агітацію, окремі товариства взяли на себе ініціативу продажу або перепродажу цементної черепиці за її собівартістю.

Ще одним напрямком торгівлі дрібних сільськогосподарських товариств був продаж друкованої продукції сільськогосподарського спрямування. Інформація про такий вид торгівлі у переважній більшості звітів сільськогосподарських товариств обмежується кількома словами, констатуючи лише факт його наявності. В окремих випадках наявні кількісні показники. Як правило, продаж сільськогосподарських видань (книги, брошури, журнали, газети) частина товариств здійснювали безпосередньо у період проведення місцевих сільськогосподарських виставок; частина – постійно, разом із продажем сільськогосподарської техніки та насінневого матеріалу. Найбільшим попитом у населення користувались видання губернських товариств сільського господарства – флагманів громадської агропросвітницької ініціативи.

Відповідно до звітів, найбільшим попитом у населення користувалася сільськогосподарська техніка (плуги, кінні молотилки, віялки), а найменшим – мінеральні добрива. В середньому, найбільший прибуток давав продаж насіння кормових трав (10%), далі – сільськогосподарської техніки (7%), а найменший – залізо для дахів (1%).

Окрім стаціонарного продажу, окремі СГТ застосовували й метод виїзної торгівлі. Але, як свідчать їхні звіти, такі заходи, окрім додаткового клопоту, не приносили значного фінансового прибутку товариствам.

Результати наших досліджень доводять, що успішні торговельні операції проводили не усі сільськогосподарські товариства. Фінансові звіти окремих з них засвідчують мінімальні показники оборотних коштів, які були задіяні в роботі сільськогосподарських складів; частина складів працювала в нуль, і діяльність вагомого відсотку складів визнавалась збитковою. Переважна більшість товариств не могла забезпечити оплату праці окремого працівника складу. Як правило, роботу комірника та продавця виконував або хтось з керівництва Товариства, або безоплатно один із активних членів.

Серед причин виділяємо, по-перше, слабку платоспроможність товариств в сегменті погашення кредитних позик, і, по-друге, відсутність земської підтримки у справі розбудови ефективної діяльності складів сільськогосподарських товариств. Урешті-решт фінансово-торговельна діяльність не була визначена “Статутом” сільськогосподарського товариства як один із пріоритетних напрямів у їхній діяльності, на відміну від агропросвітницього.

ІМПОРТ ВІЙСЬКОВИХ КОРАБЛІВ ДЛЯ ЯПОНІЇ (1860–1890-ті рр.)

Морозов Олег Вікторович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Внутрішньополітичні події в Японії в 1860-х рр. підштовхнули процеси об’єднання країни і реставрації імператорської влади. З цього моменту розпочалась історія нової Японії. Відродження імперії Ямато супроводжувалось активізацією зовнішньої експансії на Корейський півострів та островах Жовтого моря. Тому в зовнішньополітичних планах японських урядових кіл значне місце відводилось морській силі.

У липні 1869 р. був оголошений імператорський указ про створення Японського імператорського флоту. На той час він включав 18 одиниць. У 1870 р. була проголошена перша суднобудівна програма, згідно з якою планувалось збудувати 200 кораблів, але вона залишилась нездійсненою фантазією. Організаційна структуризація новоствореного флоту завершилась створенням у 1872 р. Міністерства військово-морського флоту. В той же час, у 1870 р., імператорським указом оголошувалось, що саме англійський флот є найкращим зразком для отримання досвіду японськими моряками, і це відкрило шлях для англійських суднобудівних компаній на японський ринок. Цьому сприяла і робота в Японії британської військово-морської місії в 1873–1875 рр., яку очолював комодор Арчибальд Дуглас.

Паралельно в Японії розвивалась власна суднобудівна промисловість. Були створені приватні суднобудівні компанії “Ісікавадзіма” та “Кавасакі”. З 1882 р. флот припинив користуватися послугами іноземних військових спеціалістів. Але відсутність досвіду проектування сучасних кораблів та технологій змушували японський уряд майже 100% замовлень передавати іноземним підприємцям.

У розбудові японського флоту взяли участь суднобудівні компанії Великої Британії, Франції та Німеччини. Першим імпортним кораблем у складі японського флоту став броненосець “Котецу”. Це був корабель незвичайний у всіх відношеннях. У 1863 р. він був закладений на французькій верфі “Арман Фрере” в Бордо під іменем “Сфінкс” і будувався таємно для конфедератів. 6 січня 1865 р. “Сфінкс” підняв прапор південних штатів і був перейменований на “Стоунволл”. Після поразки південних штатів “Стоунволл” перекупили представники сьогуната Такугави, і після його поразки цей броненосець потрапив до складу імператорських морських сил. Ціна корабля для японців склала 400 тис. доларів. Та у 1871 р. “Котецу” був перейменований в “Адзума”. Керуючись програмою 1875 р., японський уряд цілеспрямовано замовляє в Англії сучасні броненосні кораблі. Це були броненосець “Фусо” (компанія “Samuda Bros.”, переданий замовнику у 1878 р.), броненосні корвети “Конго” (компанія “Earles”, м. Гуль), “Хіей” (компанія “Milford Haven”, м. Пемброк). Зазначені корвети японські представники прийняли у 1878 р.

Наступні замовлені кораблі і збудовані на англійських верфях вивели японський флот до числа технічно передових флотів світу. Мова йде про бронепалубні крейсери “Наніва” і “Такатихо”. Проект крейсерів розробив талановитий британський інженер Вільям Уайт (William White) – головний конструктор фірми “Armstrong”. Японські крейсера будувались як вдосконалений проект англійського крейсера “Mersey” і на момент побудови були найбільш потужними та швидкісними у своєму класі. Крейсер ввійшли до складу японського флоту у 1886 р. і відіграли провідну роль в японо-китайському конфлікті 1894–1895 рр. Також, фірма “Armstrong” у 1893 р. передала японським морякам бронепалубний крейсер “Йосіно”, спроектований головним інженером британського флоту Філіпом Уоттсом (Philip Watts). У період 1888–1891 рр. на англійській верфі “J&G Thomson” (м. Клайдбенк) був збудований і прийнятий замовником броненосний крейсер “Тійода”.

З другої половини 1880-х рр. керівництво японського флоту переорієнтовується на технічне співробітництво з французькими верфями. В цей період головним технічним консультантом і конструктором японського флоту стає відомий французький інженер Еміль Бертен (Émile Bertin). Як наслідок, наступне поповнення для японського флоту будувалось на французьких верфях. Це були бронепалубні крейсери “Цукусіма”, “Маусіма” (компанія “Forges et Chantiers”, м. Ля Сейн).

Значну увагу японське морське командування приділяло розвитку міноносних сил. Замовлення на цей клас кораблів передавались фірмам, які

виступали законодавцями “міноносної” моди в світі. Так, британська фірма “Yagow” збудувала п’ять міноносців в період 1880–1885 рр. Найбільше число міноносців – 17, поставили для японського флоту французькі фірми. 16 з них – це кораблі фірми “Schneider-Creusot Co”, 1 – від фірми “Normand”. Поставки здійснювались з 1889 по 1894 рр. Крім того, два міноносці збудував відомий німецький виробник цього класу кораблів – фірма “Schichau”.

Таким чином, напередодні військового конфлікту з Китаєм, японський імператорський флот включав 50 військових кораблів основних класів. З них 1 броненосець, 1 броненосний крейсер, 6 бронепалубних крейсерів, 2 броненосних корвета і 24 міноносці були кораблями закордонної побудови. Але пік імпорту військових кораблів для потреб японського флоту припадає на 1895–1904 рр.

ТОРГОВЕ СУДНОПЛАВСТВО НА ДУНАЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Циганенко Лілія Федорівна

Ізмаїльський державний гуманітарний університет (м. Ізмаїл)

Довгий час землі Бессарабії перебували в складі Османської імперії. Внаслідок російсько-турецької війни 1806–1812 рр. та підписання Бухарестського мирного договору, вони опинилися під юрисдикцією імперії Російської. Кримська (Східна) війна (1854–1856 рр.) внесла корективи в адміністративний та юридичний статус регіону – Бессарабія входить до складу Молдавського князівства, а потім – Румунського королівства. В останній третині ХІХ ст. чергове російсько-турецьке протистояння призводить до змін в державоприналежному статусі краю – Бессарабія в черговий раз опиняється під владою Російської імперії.

Бессарабія мала вигідні природно-кліматичні умови, які сприяли активному розвитку сільськогосподарської галузі. Вирощування зернових культур, овочів і фруктів, винограду й тютюну робили цей край привабливим для інвесторів, а наявність водної артерії – річки Дунай – перспективним з огляду здійснення торговельних операцій. Однак відсутність достатньої кількості шляхів сполучення, розвинутої інфраструктури, малонаселеність регіону стримували торгово-економічний розвиток Бессарабської губернії.

Фактично з 1812 р. Російська імперія оголосила про відкриття річкового судноплавства по Дунаю. Спочатку кордон між імперіями проходив по р. Прут та Кілійському рукаву Дунаю, пізніше до російської зони використання попадає Сулинське гирло (1826 р.) й до початку 30-х років ХІХ ст. фактично вся акваторія Нижнього Дунаю стає відкритою для вільного плавання торговельних суден.

Намагаючись активізувати розвиток торгівлі, царський уряд вдається до модернізації придунайських міст (Ізмаїл-Тучков, Рені-Томарово, Кілія),

а також заохочує місцевих купців і торговців до співпраці. З 1814 р. в придунайських портах виникають карантинні контори та карантинні застави. З 1816 р. починає свою діяльність порт Рені, а в 1833 р. було засновано Ізмаїльський центральний карантин. Однак декларативних зусиль виявилось замало: брак суден, грошей, причалів, портових складських приміщень суттєво заважав розвитку дунайської міжнародної торгівлі.

Регулярне сполучення між Одесою і портами Болгарії та Румунії з заходом в Рені, Ізмаїл, Кілію, Вилкове було налагоджене першим пароплаванням на Дунаї – Торгівельним домом “Князь Гагарін і К^о”. Розуміючи, з одного боку, важливість і необхідність розвитку дунайської торгівлі, а з іншого боку, неспроможність князя Гагаріна самостійно налагодити процес, уряд взявся допомагати, встановивши доплати за перевезення в розмірі 60 тис. рублів на рік. 1883 рік став часом заснування Чорноморсько-Дунайського пароплавання на базі Торгівельного дому “Князь Ю. Гагарін і К^о”. Пароплавання, започатковане князем Гагаріним, сприяло регулярному сполученню на Дунаї: встановило регулярні міжнародні торгівельні зв’язки з придунайськими країнами. Судна цієї компанії вперше здійснювали регулярний щотижневий зв’язок між портами Одеса, Кілія, Ізмаїл, Рені з заходом в порти Румунії та Болгарії.

Журнал “Морський флот” у 1898 р. зазначав, що “число пароплавань князя Гагаріна збільшилось вже до восьми, з них два – «Ольга» та «Ізмаїл» здійснюють рейси з Одеси в російські порти на Дунаї, а «Русь» та «Болгарія» – в болгарські, румунські, сербські; інші чотири пароплави «Сербія», «Чорногорія», «Румунія», «Граф Ігнат'єв» використовуються винятково для річкового судноплавання”. У 1902 р. Дунайському пароплаванню належало 12 суден загальною вантажопід'ємністю 2087 реєстрових тон. За період з 1886 р. до 1892 р. суднами пароплавання було перевезено 57 тис. пудів зерна та 5780 пасажирів.

Однак, незважаючи на певний прогрес у діяльності, пароплавання, що мало приватний статус, оперувало, головним чином, коштами казни, що приводило до марнотратних витрат та вимагало постійних дотацій з боку держави. Крім того, конкуренція з іноземними судноплавними компаніями Австрії, Угорщини, Румунії розорювала компанію. Розуміючи необхідність збереження економічних та політичних зв’язків з європейськими країнами та Балканським півостровом, уряд вирішує викупити Чорноморсько-Дунайське пароплавання з метою створення сильного державного підприємства на Дунаї – Російського Дунайського пароплавання, яке офіційно розпочало свою діяльність 1 вересня 1903 р. Першим управляючим РДП став надвірний радник О. Тимрот, якого в 1906 р. на цій посаді змінив генерал-майор М. Черкасов. Напередодні Першої світової війни посаду управляючого обіймав полковник М. Єрмаков.

Судноплавання по Дунаю отримало новий поштовх. Була підписана низка договорів з іноземними торгівельними компаніями (Австрійським Дунайським пароплаванням, Сербською пароплавною спілкою тощо) щодо

постачання вантажів. У 1910 р. загальний обсяг перевезень виріс на 225 тис. тон. До 1913 р. в штаті Російського Дунайського пароплавства нараховувалось 13 пароплавів, 21 баржа морська, 24 баржі річкові, понад 20 понтонів. Економічне значення транспортної роботи пароплавства на Дунаї полягало у постачанні на південно-бессарабський, румунський, сербський ринки європейської продукції, а головне – у вивозі з Бессарабії експортного зерна. Ця діяльність позитивно вплинула на розвиток південноукраїнських земель Російської імперії і, зокрема, Подунайського регіону.

З початком Першої світової війни в 1914 р. всі судна Російського Дунайського пароплавства були мобілізовані за військово-судовою повинністю та включені до складу створеної на Дунаї експедиції особливого призначення.

ТОРГІВЛЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ ЯРМАРКУ ТА ЇЇ ЦЕРЕМОНІАЛЬНІ ДІЇ

Зякун Алла Іванівна

Сумський державний університет (м. Суми)

“У ярмарок поганого нічого нема, усе хороше”, – так говорили українці про ярмаркову торгівлю, яка стала складовою частиною суспільно-економічного життя українців, бо регулювала не тільки економічні зв'язки окремих регіонів України, а й формувала особливу торгівельну культуру українців. До ярмарку готувалися заздалегідь, на нього їхали як на свято – гарно одягнені та з веселим настроєм. Це було свято торгівлі, де панували власні звичаї і традиції, піднесені до рівня закону. Поступово в ярмарковій торгівельній діяльності склалися певні правила та церемоніальні дії вдалої готівкової та безготівкової, тобто “мінової” угоди. Про них і згадаємо.

Найважливішою категорією ярмаркових товарів була худоба (коні, корови, воли, свині та вівці), тому під час їх купівлі-продажу важливо було обом сторонам отримати зиск. Саме тому після визначення кінцевої ціни на худобу, покупець та продавець били один одного по руці і, перехрестившись, проговорювали молитву, щось на зразок: “Щоб продавцеві Бог дав щастя із грошей, а покупцеві із худоби”. Характерним при купівлі худоби було й те, що покупець завжди брав худобу у продавця з вуздечкою (купуючи коня) або з налигачем (купуючи вола чи корову). Церемонія передачі купленої худоби передбачала ціле дійство: продавець брав повід вуздечки чи налигача через полу свого кожуха чи свити і вручав його покупцеві, який таким же чином приймав його. В народі вважалося, що продавець, разом з проданою худобою, передавав покупцеві і щастя, тому, тримаючись за полу кожуха чи свити, частину щастя, він все ж таки залишав і собі. Через полу, продавець отримував і гроші за продану худобу

як ознаку збереження торгівельної таємниці. Торгівельні дії пов'язані, з худобою, передбачали наявність свідка, який мав підтвердити законність торгівельних дій. Кінцевою ознакою підтвердження вдалого завершення торгівельної угоди купівлі-продажу худоби було виставлення могоричу, розпивання якого остаточно скріплювало усі умови торгової домовленості. Могорич виконував очисну функцію і цим самим освячував акт зміни власності.

Подібних церемоній дотримувалися й під час продажу ремісничих товарів. Це звичай “рукостискання” та “розбивання рук” сторонньою людиною. Вважалося, якщо купували виріб безпосередньо у майстра, разом з переданою річчю передавалася й енергетика майстра, а отже, ремісник міг вплинути на якість та придатність виробу у новому господарстві. Проведені обрядодії розривали зв'язок майстра зі своїм виробом, і новий господар отримував усі права на володіння ним. Такі ж дії супроводжували й церемонію продажу свійської птиці.

На українських ярмарках були визначені не тільки обрядові дії, а й встановлені певні правила торгівлі – “на пропало” і “по свідомому”. У першому випадку товар не повертався продавцеві, а тому і коштував дешевше. У другому випадку покупець, заплативши дорожче, мав право повернути товар і забрати гроші. Щоб угода не набула зворотного процесу, продавець не заважав покупцю прискіпливо оглядати товар, тому в Західній Україні торгівлю називали ще “гляданкою”.

За власними правилами здійснювалася безготівкова “мінова” торгівля. Її поширення та існування до кінця XIX ст. свідчило про переважну бідність українського селянства. Обмін худобою на ярмарку проходив без умовних формальностей і додаткової підготовки, як між знайомими, так і чужими людьми. Діяло два правила обміну. Перше мало назву “око на око” або “голова на голову” і означало, що обмінний товар був рівним або рівнозначним за вартістю. Інший спосіб – обмін з “додачею”. Він застосовувався, коли потрібно було збільшити вартість одного з товарів, при цьому “додачею” в основному були гроші, які віддавалася або одразу при обміні, або з відкладенням на встановлений термін. Наприклад, розмінюючись худобою, учасники обміну при двосторонній згоді рознімали руки і виконували обмін вуздечками, який закінчувався, як і купівля-продаж, могоричем.

Безгрошова реалізація гончарних виробів теж мала власну специфіку. Особливість її полягала в тому, що сам посуд виступав одиницею виміру. Наприклад, продаючи горщик, гончар брав за нього ту кількість сільсько-господарських продуктів (зерна, овочів, фруктів), яка вміщувалася у нього. При продажі полив'яних виробів, які вимагали більших затрат, міра збільшувалася у два, три рази.

Ще однією своєрідністю “мінової” торгівлі на українських ярмарках стало залучення до неї товарів як місцевого, так і закордонного виробництва. В обмінній торгівлі з іноземцями була своя особливість, тут

одиноцею вартості була копа. З давньоруських часів вона була одиноцею лічби, що дорівнювала числу 60, наприклад 60 яєць, дощок, снопів тощо. А ще копа грошей в Україні була одиноцею грошової лічби, у XVII ст. вона дорівнювала 75 польським чи 60 литовським грошам, або 50 російським мідним копійкам. Таким чином копу (певну кількість якогось товару) можна було обміняти на іноземний товар. Однак “міновий” вид торгівлі мав і обмеження – це купівля вина та солі. Традиції безгрошового обміну зберігалися на ярмарках України аж до кінця XIX ст.

Як бачимо, ярмарки були не тільки значними осередками торгівлі, а й місцем спілкування людей. На це вказує багатий український фольклор: “торгували – веселились, підраховали – засмутились”, “поміняв шило на мило”, “хто часто міняє, той штанів не має”, “дай Боже і купити, і продати, і гроші до дому принести”, “купити чи не купити, а могорича треба ся напити”, “міняли тихо, та виміняли лихо”, “іде на ярмарок витрішки купувати” та інші.

ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ УКРАЇНСЬКИХ ГОНЧАРІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ПРОФЕСІЙ ТОРГОВЕЛЬНОЇ СФЕРИ

Гавриш Лариса Олексіївна

*Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України (сmt Опішнтя)*

Зараз у процесі надходження товару від виробника до споживача задіяно чимало фахівців сфери торгівлі. Якщо раніше пересічні покупці знали переважно тільки про продавців та товарознавців, то нині на слуху багато іншомовних назв новітніх професій. Але чи всі вони дійсно нові для України, чи їх витоки можна знайти ще в минулих часах? Спробуємо з’ясувати це на прикладі того, як продавали свої вироби гончарі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Зараз вивченням смаків покупців і просуванням товару займається маркетинголог. В умовах жорсткої конкуренції роботодавці шукають професіоналів, які підкажуть, що й як потрібно робити й просувати на ринку, щоб домогтися успіху. Задача складна, і якщо в невеликій компанії вона може вирішуватися силою одного універсального співробітника, який знається і на рекламі, і на маркетингу, і на менеджменті (найчастіше він називається бренд-менеджер), то у великих промислово-торговельних організаціях для кожної лінійки товарів є свій спеціаліст з просування – product-менеджер. Безпосередньо торговими операціями (закупівлями і продажами) займається комерційний менеджер. Фінансовий добробут більшості компаній забезпечує менеджер з продажу. Суть роботи менеджерів з продажу – реалізація товару. З корпоративними, ключовими партнерами співпрацює

менеджер по роботі з клієнтами. Вигадують слогани, сюжети відеороликів, тексти статей, беруть активну участь у підготовці та проведенні рекламних акцій, пропонуючи нові оригінальні ходи копірайтери. Логіст та менеджер з логістики організують доставку товару та його складування. На місцях, у роздрібних магазинах, за те, щоб саме їхній товар продавався краще за інших, відповідає мерчендайзер. Безпосередньо в торговельній точці працює продавець-консультант. Як бачимо, можна назвати принаймні близько десятка ключових професій, задіяних на шляху проходження товару від виробника до споживача.

Усі вище названі моменти можна прослідкувати при збуті глиняних виробів у другій половині XIX – на початку XX ст. Тільки специфіку кожної з означених професій поєднувала в собі переважно одна особа – сам гончар.

При плануванні обсягів і асортименту товару майстер враховував сезонність та запити споживачів, які найчастіше вивчав на торжищах. Саме ярмарковим попитом на посуд з окремих осередків пояснюється поява недобросовісної конкуренції. Про це, наприклад, свідчили канівські гончарі, чий вироби поступалися за якістю дибинецькому посуду.

Перевезенням товару до місця продажу, як правило, займався також сам гончар (якщо подорож була недалекою). Іноді вдавався до послуг горшковозів – односельців, котрі мали власний гужовий транспорт. Часто сама подорож перетворювалась на справжню рекламну акцію. Достатньо згадати відомі рядки із “Сорочинського ярмарку” Миколи Гоголя. Свій приїзд у населений пункт гончарі супроводжували голосними вигуками, приваблюючи покупців.

На торжищах для глиняного товару було відведено окреме місце – гончарні ряди. “Кожний із майстрів намагався розташуватися якомога ближче до початку гончарного ряду, оскільки покупці могли скупитися, не дійшовши до крайніх торговців”, – зазначав керамолог Віктор Міщанин. Зайнявши обране місце, гончарі розкладали товар. У цьому процесі теж були певні правила, які враховували психологію покупця. Наперед виставляли найкрасивіші вироби й обов’язково дитячі іграшки, сподіваючись, що зацікавлена дитина підведе до товару й дорослих.

Серед гончарів зустрічалися справжні генії продажу. Оскільки на кінець XIX ст. конкуренція між майстрами посилилася, успіх збуту часто залежав не тільки від якості товару, а й від уміння розрекламувати його. До нас дійшло ім’я малобудищанського гончара Мусія Непобийкучі, який міг із продажу зробити справжнє шоу.

Міцність посуду сферичної будови гончарі часто використовували в рекламі своїх виробів, про що є багато згадок у науковій та художній літературі. Інший опішнянський майстер, Мусій Шулика, гончарем був слабеньким, але в торгах рівних йому важко знайти, “бо мав химерну вдачу”.

Окремо слід сказати про приповідки, якими користувалися гончарі, продаючи товар. Вони склали цілий пласт малодослідженого українського

фольклору. Часто ці приповідки мали жаргівливий характер. Продаючи горщики і вихваляючи їх міцність, гончарі говорили: “Води не лий та дрючком не бий, дак йому й віку не буде!”, “Цей горщик сам тобі зварить борщик! Хочеш купиш, а хочеш – бий – ярмарок близько!” При продажу макітри бажали: “Нехай вам Бог дає, щоб тая макітра та була у вас завжди повна”.

Гончарі володіли майстерністю торгуватися. Іноді вони впевнено тримали ціну, іноді ж погоджувалися зменшити ціну на дрібничці, щоб краще продати дорожчий товар: “Ну. Та карбованець, кажуть, не гроші, аби чоловік був хороший: витягайте копійку та й несіть свистуна вашому хлопчикові, нехай же він добре свистить та згадує гончара Окару”.

Отже, опрацьовані джерела дають нам можливість стверджувати, що українські гончарі ще в другій половині XIX – на початку XX ст. володіли необхідними професійними вміннями, які зараз є обов’язковими для представників новітніх професій сфери торгівлі.

ФІНАНСУВАННЯ РОБІТ З УПОРЯДКУВАННЯ ВУЛИЦЬ У МІСТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Шевченко Валентина Віталіївна

Інститут історії України НАН України (м. Київ)

В історії міст Російської імперії дев’ятнадцяте століття, особливо друга його половина, стало добою важливих трансформацій, що були пов’язані з проведенням ліберальних реформ. Відбувалися суттєві зміни в життєдіяльності багатьох населених пунктів та формувалося кардинально нове міське середовище. Розпочалися перетворення й у сфері благоустрою. Одними з перших і ключових модернізаційних заходів щодо впорядкування міського простору стали заощення та освітлення вулиць і площ.

Заощування вулиць не було кардинально новим явищем для міських поселень на українських теренах. Воно брало свій початок ще з часів Київської Русі, де практикували настили з деревини. Проте свідченням модернізаційних процесів прийнято вважати планомірне, цілеспрямоване улаштування твердого покриття доріг із міцнішого і довговічнішого, ніж дерево, матеріалу.

У дореформений період міська влада фактично не переймалася облаштуванням вулиць. Серед основних причин такого становища була й нестача коштів. За усталеною традицією основний тягар щодо улаштування й утримування в належному стані мостових і тротуарів несли домовласники, переважно як натуральну повинність. Інколи її замінювали спеціальним грошовим збором, наприклад, ¼% вартості нерухомого майна, як у Харкові.

Видимі зрушення почали відбуватися після набрання чинності Міського положення 1870 р. Новообрані думи, основним завданням яких було

визначено благоустрій, розглядаючи поточні справи, все більше уваги приділяли брукуванню вулиць й облаштуванню тротуарів для пішоходів. Але їм доводилося долати чимало труднощів для практичної реалізації відповідних планів. Часто виникали проблеми з необхідним для замощування матеріалом – каменем. Однак, ключова перешкода полягала в недостатності фінансів. Оскільки переважну частину видатків міських бюджетів становили платежі на утримання управи, поліції, пожежної команди, громадських будівель і пам'ятників, розквартирування військ, погашення боргових зобов'язань тощо, то на потреби благоустрою залишалося небагато. Розраховувати на допомогу міністерства шляхів сполучення можна було лише тоді, коли вулиця становила частину державної дороги або мала військово-стратегічне значення.

Розуміючи важливість упорядкування дорожнього полотна для розвитку міст, виборні управління шукали різні способи отримання коштів для цих потреб. З метою збільшення надходжень до бюджету, вони встановлювали постійні чи одноразові цільові збори, випускали облігації, брали кредити, використовували запасні капітали, понадкошторисні прибутки міських банків, приймали благодійні внески. І хоча натуральна повинність відходила в минуле (найдовше збереглася у приватновласницьких містах), думи та їх виконавчі органи продовжували залучати мешканців, першочергово облаштовуючи ті вулиці, домовласники яких пропонували часткову компенсацію витрат. Не відмовлялися й від спонсорської допомоги зацікавлених організацій та комерційних інституцій. Відомо також про залучення грошей із коробочного збору, зокрема в населених пунктах Поділля, де проживало чимало євреїв. Не зважаючи на це, в усіх містах і містечках хронічно бракувало необхідних фінансів. Тому передусім громадські управління намагалися здійснити капітальні роботи з замощування вулиць, тротуарів і площ. Як правило, упорядковували центральну частину, основні транспортні магістралі, а також (переважно в причорноморських містах) курортні та відпочинкові зони. Інколи, з метою економії грошей, при перемощуванні деяких вулиць старі матеріали використовували для покриття доріг у віддалених районах. Однак це суттєво не змінювало ситуації, й на початку ХХ ст. околиці багатьох населених пунктів, як і раніше, залишались у плачевному стані.

РЕКЛАМА ВЕТЕРИНАРНИХ ПРЕПАРАТІВ ДЛЯ ЛІКУВАННЯ СОБАК У ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проців Олег Романович

Івано-Франківське обласне управління лісового та мисливського господарства (м. Івано-Франківськ)

Людина у процесі життєдіяльності рухається еволюційним шляхом, підвищуючи ефективність своєї праці у різних галузях. З давніх давен вона

удосконалювала способи полювання, мисливську зброю та спорядження. Великим поштовхом у розвитку мисливства стало приручення людиною 10–15 тисяч років тому вовка, якого стали використовувати для полювання. Сьогодні полювання з мисливським собакою приносить мисливцю не лише більше трофеїв, але й незрівнянне задоволення від спостереження за хорошою роботою собаки, відчуття присутності надійного помічника, надає азарт і емоційну насиченість полюванню. Більше того, з якості собак було видно соціальний статус людини, що з ними полювала, бо їх утримання вимагало великих коштів. Хоча й пройшло вже багато століть, але соціальний стан мисливця все ще можна визначити за породою та доглянутим виглядом собаки.

У XVI ст. у Галичині виходять книги, присвячені розведенню мисливських видів собак. Особливу гордість польської фахової літератури з мисливства становить перша фахова книга власника Комарна – графа Яна Остророга (1565–1622) “Мисливство з гончаком”. Вона складалась з трьох розділів, які мали, серед іншого, такі підрозділи: “Догляд за щенятами”, “Годівля собак”. Містились вказівки щодо заходів при сказі, корості собаки, а також при втраті голосу, опіках.

На початку XX ст. у Галичині все більшої актуальності набирає розведення високопородних собак та їх фахове дресування. Тож на засіданні Галицького мисливського товариства від 4 березня 1905 р. було організовано “Клуб догляду та дресування мисливських собак”, статут якого був затверджений намісником Галичини 23 травня 1905 р., а офіс розташувався у місті Львові.

З метою дотримання генетичної чистоти було запроваджено вимогу ведення родоводів собак у книгах товариства з відповідними записами. Для пропаганди розведення мисливських собак та для виконання своєї статутної діяльності широко використовували виставки мисливських собак. Перша такого роду виставка була організована стараннями “Галицького клубу догляду та дресування собак” 4–5 липня 1908 р. у виставковому павільйоні парку Кілінського (сучасний Стрийський парк) у Львові під протекторатом князя Андрія Любомирського. Для участі у виставці претендент, який виставляв собак, повинен був заповнити розлогий формуляр. Участь у виставці собак була платною, і плата коливалась від 8 до 50 крон в залежності від виду випробувань, на які передбачалось виставляти собаку. Також передбачались грошові винагороди власникам собак, а саме: за перше місце – 30 крон, друге – 20 крон, третє – 10 крон. Випробування проводили окремо для кожної породи. Для участі собаки у виставці передбачався ветеринарний огляд, який повинен був провести львівський ветеринарний лікар. Собак, допущених до участі у виставці, забезпечували безоплатним спеціальним харчуванням, яке надала фірма “Fattinger & CO” з Відня. У Європі найрозвинутішим мисливське собаководство було у Німеччині. Так, у 1912 р. за догляд та вишкіл собак було сплачено 17 мільйонів марок та організовано 116 конкурсів собак, а всього

по мисливству річний оборот складав 830 мільйонів марок. Як свідчить тогочасна статистика, у Німеччині на 1000 людей припадало 57 собак, у Пруссії – 59, у Баварії – 70 собак.

Однією з умов ефективного розведення мисливських собак є належне ветеринарне забезпечення. Доказом, який свідчить про велике значення мисливського собаківництва у Галичині, стали оголошення, опубліковані у фаховому мисливському часописі “Ловець” – друкованому органі Галицького мисливського товариства.

Так, у 1885 р. опубліковані оголошення про реалізацію ліків для собак за рецептом К. Гостонького. Купити препарат можна було у секретаря товариства.

У 1893 р. рекламували ліки фірми “Kwizdy” для лікування собак. Зокрема, таблетки від собачих захворювань, вода для протирання очей, мазь для лікування корости, желатинові капсули для лікування гельмінтозів, мило для виведення вошей, сухарі для годівлі собак.

В оголошенні, поданому Каролем Гостонським у 1897 р., містилось підтвердження ефективності його лікування, засвідчене на засіданні Галицького мисливського товариства у 1883 р.

Крім місцевих виробників ліків, у львівській пресі публікували рекламу виробників ветеринарних препаратів з Австрії.

У 1936 р. з'явилося реклама лікарського крему для лікування у собак шкірних захворювань. Крем “Міка” був розроблений Академією ветеринарної медицини у Львові. Слід відмітити, що у Львівській ветеринарній академії успішно лікували собак. Свідченням цього стали численні подяки від господарів собак, які друкувала мисливська преса.

Попит на ветеринарні препарати сприяв організації у Львові лікарської ветеринарної спілки “Серум”.

Також у Львові за сприяння професорів Львівського академії ветеринарної медицини щомісяця виходив часопис “Ветеринарний огляд”.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА В ФОРМИРОВАНИИ РЫНКА ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ (1883–1917 гг.)

Кухаренко Артур Андреевич

Белорусский государственный университет (г. Минск, Беларусь)

После отмены крепостного права аграрный вопрос оставался одной из важнейших общественно-политических и социально-экономических проблем, которая сдерживала развитие капиталистических отношений в Российской империи. Основу аграрного вопроса составляли малоземелье и безземелье крестьян, распространение латифундиального землевладения, низкая агрокультура сельского хозяйства и неурегулированность посе-

мельных отношений. В общественном сознании решение аграрного вопроса зависело от сокращения размеров крестьянского малоземелья и безземелья.

Во второй половине XIX в. крестьянское малоземелье в белорусских губерниях становится повсеместным. Процесс обезземеливания крестьян был связан с исчерпанием возможностей традиционного развития крестьянского хозяйства экстенсивным путём и быстрым ростом крестьянского населения, который сопровождался дроблением их наделов. Такая же ситуация была характерна и для других регионов России. Отсутствие у крестьян необходимых денежных средств для покупки земли и опыта заключения сделок с землёй требовало создание специализированного банковского учреждения по обслуживанию земельных отношений в Российской империи.

Одной из первых попыток ослабления земельного голода крестьян стала организация долгосрочного кредита для приобретения земли. В 1878 г. на обсуждение земских собраний были направлены два проекта, которые предусматривали создание учреждения мелкого земельного кредита. Эти проекты были составлены с целью оказания помощи крестьянам в приобретении земли. Первый из них, подготовленный Санкт-Петербургским комитетом ссудо-сберегательного товарищества, предусматривал создание товарищества взаимного поземельного кредита с выпуском гарантируемых правительством закладных листов. Второй проект, составленный Московским комитетом ссудо-сберегательного товарищества, предполагал учреждение земельного банка также с выпуском закладных листов. Этот банк, в отличие от товарищества, должен был иметь организационную структуру и чётко определенные функции.

В течение 1870–1880-х гг. в белорусских губерниях Российской империи была создана сеть учреждений долгосрочного кредита, куда входили государственные (Крестьянский поземельный банк, Дворянский земельный банк) и коммерческие (Виленский, Санкт-Петербургско-Гульский и Московский акционерные банки) земельные банки, которые практиковали различные формы кредитования под залог земельной собственности.

Решение земельного вопроса стало одной из главных целей столыпинской аграрной реформы. В ходе её проведения государственный ипотечный кредит становится эффективным инструментом финансирования торговых операций с землёй. Деятельность банков способствовала мобилизации земельной собственности, устранению чересполосицы и дальнего земелья, что ускорило развитие капитализма и ликвидацию пережитков прошлой эпохи в сельском хозяйстве белорусских губерний.

В белорусских губерниях была создана система ипотечного кредитования населения. Низкая доходность имений побудила помещиков закладывать земли в государственных и коммерческих банках. Православные и лютеранские помещики стали клиентами Дворянского земельного банка. Запрет государственным банкам выдавать ссуды помещикам-католикам

вынудил их обратиться к услугам акционерных земельных банков, которые взимали почти в два раза более высокие проценты, чем Дворянский земельный банк. Выплачивая своим акционерам большие дивиденды (до 18 %), эти банки порождали особого рода спекуляцию, заключающуюся в том, что землю часто закладывали ради покупки акций. В результате динамика задолженности частного землевладения государственным и коммерческим банкам стала носить прогрессирующий характер. На 1 января 1895 г. Дворянский земельный банк выдал 10 553,3 тыс. руб. под залог 609 тыс. десятин, Московский акционерный банк – 10 579,2 тыс. руб. под залог 835 тыс. десятин, Виленский акционерный банк – 38 087,8 тыс. руб. под залог 2906 тыс. десятин, Санкт-Петербургско-Тульский акционерный банк – 3 375,8 тыс. руб. под залог 119 тыс. десятин земли. Суммарно задолженность помещиков белорусских губерний составила 62 596,1 тыс. руб. под залог 4469 тыс. десятин земли. Следует отметить, что несвоевременная выплата платежей по банковским ссудам вела к росту недоимок и назначению помещичьих имений в продажу с торгов.

В системе государственного ипотечного кредита особое место отводилось Крестьянскому поземельному банку. Банк занимался выдачей ссуд на покупку земли, землеустроительной деятельностью, покупкой и продажей имений, благотворительностью. С 1883 по 1914 г. деятельность белорусских отделений банка привела к увеличению крестьянского землевладения на 1 975 021 десятину земли, что составило 19% надельных и купленных земель крестьян. Широкая деятельность банка на земельном рынке и его мероприятия по стимулированию создания хуторов и отрубов имели положительный эффект. Они привели к увеличению размеров индивидуальной земельной собственности крестьян и созданию рентабельных фермерских хозяйств на белорусских землях.

Таким образом, государственный ипотечный кредит способствовал становлению и развитию земельного рынка в белорусских губерниях. Это происходило по двум основным направлениям:

1. Безземельное и малоземельное крестьянство стало полноправным участником торговых операций с землёй благодаря проведению целевой кредитной политики и разработки системы льгот при выдаче и возврате ссуд.

2. Помещичьи земли оказались втянутыми в торговый оборот посредством формирования доступного для крестьян банковского земельного фонда.

В целом, государственный ипотечный кредит ускорил процесс капиталистической трансформации сельского хозяйства в белорусских губерниях посредством расширения системы частного крестьянского землевладения, формирования хуторских хозяйств и распространения приемов рационального ведения хозяйства.

ПІВДЕННИЙ ОБЛАСНИЙ З'ЇЗД З ПИТАНЬ ЕКСПОРТУ 1913 р. ЯК ПІДГОТОВЧИЙ ЗАХІД ДО ПІДПИСАННЯ НОВОГО ТОРГОВОГО ДОГОВОРУ З НІМЕЧЧИНОЮ

Шандра Ірина Олександрівна
Харківська державна академія культури (м. Харків)

Російська експортна палата вже на початку 1911 р. розпочала роботу з підготовки нового торгового договору з Німеччиною, підписання якого було намічено на 1917 р. Для ознайомлення з думкою регіональних підприємців були скликані обласні з'їзди в найважливіших експортних центрах імперії – Харкові (березень 1913 р.), Києві (лютий 1914 р.) та Вільно (березень 1914 р.). Висловлені на з'їздах рекомендації мали скласти ґрунтовну основу для подальших дій урядовців. За задумом організаторів, залучення до роботи на з'їздах якомога більшої кількості самих підприємців та їхніх представницьких організацій (біржові комітети, сільсько-господарські товариства, галузеві з'їзди та ін.) дозволило б мінімізувати недоліки попередніх торгових договорів і подати на розгляд уряду максимально повні матеріали різноманітних пропозицій і побажань, зацікавлених у товарообігу з Німеччиною осіб.

Перший такий обласний з'їзд Південного району був скликаний у Харкові (20–25 березня 1913 р.), який став зразком для проведення двох наступних з'їздів. Російська експортна палата спільно з Харківським товариством сільського господарства запрошували розглянути питання експорту товарів місцевого, переважно сільськогосподарського, виробництва (пшениця, борошно, солод, крупи, тютюн, цукор, спирт, м'ясо та худоба, яйця, шкіра, ліс, насіння). Організаційний комітет з'їзду свідомо відмовився “від привабливої думки вивчити питання всіх галузей народного господарства району, сконцентрувавшись на його пшенично-ячмінній специфіці”. Особливу увагу організатори приділили розробці заходів сприяння розвитку місцевого експорту: шляхи сполучення, залізничні тарифи, зерносховища, кредитування, торгово-промислові організації в експортних питаннях та інші напрями. На з'їзд прибули сільські господарі, представники земств восьми суміжних губерній, біржових комітетів, сільськогосподарських товариств, банків, залізничних управлінь, офіційні представники від міністерств фінансів, шляхів сполучення та внутрішніх справ (усього близько 100 учасників). Почесним головою з'їзду було обрано члена Державної Ради, голову Комітету Російської експортної палати, шталмейстера В. І. Денисова; з привітальним словом виступили В. С. Кошко (представник Головного управління землеробства та землеоблаштування), проф. О. В. Дедюлін, статський радник М. Ф. фон Дітмар (голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії) та ін.

Робота з'їзду проходила в двох відділах – загальному (хліботоргова, тваринницька, птахівницька й акцизна секції) та організаційному. У ході

обговорень були озвучені бажані зміни в інтересах урегулювання певних аномалій, що мали місце в діючому договорі з Німеччиною 1904 р. (зниження німецького мита на пшеницю й пшеницю, будівництво мережі портових елеваторів, розширення кредитування під хліб, підписання ветеринарної конвенції з Німеччиною, а також збереження ввізних премій на спирт).

За результатами роботи організаційного відділу при Харківському товаристві сільського господарства було створено Обласний комітет з перегляду російсько-німецького торгового договору, до якого входили представники Харківської, Полтавської, Катеринославської, Воронежської, Херсонської, Таврійської, Чернігівської губерній та Облесті Війська Донського. Діяльність цього комітету полягала в систематизації статистичних даних з питань експорту, періодичній публікації власних “Трудів...”, підготовці й виступах з доповідями своїх членів на громадських та земських зібраннях, організації та проведенні місцевих з’їздів. Головою комітету було обрано професора Харківського університету М. М. Соболева. Передбачувані витрати комітету на 1914 р. були заплановані в розмірі 38 000 руб., покрити які передбачалось асигнуваннями міністерства фінансів та міністерства торгівлі й промисловості.

Незважаючи на те, що робота Харківського експортного з’їзду проходила в залі засідань З’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, у пресі висловлювалися припущення, що “організується партія аграріїв на зразок німецького союзу сільських господарів”. Хоча переважання представників аграрного капіталу на з’їзді було очевидним, організатори заходу поспішили дати спростування цих міркувань. Харківський обласний комітет з питань експорту висловлював сподівання, що з’їзд “надасть уряду міцну базу в майбутній боротьбі за сприятливий торговий договір та цим забезпечить подальшу еволюцію південного сільського господарства”.

Якщо Харківський з’їзд наочно показав різницю прагнень торгово-промислових та аграрних кіл, то Київський (17–21 лютого 1914 р.) – чітко продемонстрував крах ілюзій про єдність інтересів усіх аграріїв Південно-Західного краю, адже суттєві розходження спостерігалися між великими та дрібними господарями. Крайовий з’їзд з питань експорту в Північно-Західному районі проходив з 20 по 26 березня 1914 р. у Вільно. На 1914 р. Російська експортна палата передбачала скликати обласні з’їзди ще в Казані, Ризі та Москві – плани, яким не судилося справдитися.

Крайові з’їзди з питань експорту були неординарним явищем суспільного життя Російської імперії на початку ХХ ст. Вперше науковці, представницькі організації підприємців і навіть селянських господарств були залучені до розробки питань зовнішньої торгової політики, а уряд у своїх подальших діях прагнув мати підтримку громадськості. Робота з’їздів явно продемонструвала бажання економічної еліти країни до самовизначення та самоорганізації на ґрунті спільних економічних завдань та, у той же час, диференціацію інтересів різних підприємницьких груп.

Переважно сільськогосподарський характер всіх обласних експортних з'їздів не заважав їм охопити весь спектр торгово-промислових проблем у країні: від сезонного обкладення митом ввозу живих квітів і безмитного експорту мармеладу до питань важкої промисловості й транспортних комунікацій. Учасники всіх крайових з'їздів 1913–1914 рр. були спільної думки, що необхідно досягти економічної незалежності від Німеччини на випадок політичних ускладнень та припинення добросусідських відносин. Теорія економічної науки завжди застерігала від моноспрямованості експорту.

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ЗАХОПЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Орлик Світлана Владиславівна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

З перших місяців окупації російськими військами території Галичини і Буковини (серпень–вересень 1914 р.) питання організації оподаткування стали актуальними як вагома частина фінансової політики Російської імперії.

Для реалізації фінансової політики на окупованих західноукраїнських землях у складі Військового генерал-губернаторства Галичини було створено Управління фінансовими справами. Основними завданнями діяльності цього органу були такі: завідування державними і місцевими податками і зборами (контроль за нарахуванням, стягненням та зарахуванням до казни); здійснення загального нагляду за справлянням місцевих міських і гмінних зборів.

Процес оподаткування на окупованих територіях Галичини і Буковини мав здійснюватися відповідно до вимог IV Гаазької Конвенції “Про закони і звичаї суходільної війни”, прийнятої 18.10.1907 р., статті XLVIII, де зазначалося, що “якщо неприятель стягне на зайнятій ним території встановлені на користь держави податки, мита і грошові збори, то він зобов’язаний здійснювати це, за можливістю, відповідно до існуючих правил оподаткування та розкладки їх...” Тобто, російська окупаційна влада мала застосовувати податкове законодавство Австро-Угорської імперії, землі якої були завойовані.

За австрійської влади в Галичині існували такі податки:

– прямі податки: 1) прибутковий податок, 2) загальний промисловий податок, 3) промисловий податок з підприємств, зобов’язаних надавати публічну звітність, 4) податок на ренту, 5) податок на осіб, які отримували на приватній і державній службі платню понад 6400 корон на рік, 6) поземельний податок, 7) податок на нерухомість, який поділявся на

подомово-класний, подомово-чиншовий і 5% – податок з інших будинків, які не підлягали обкладенню вищеназваними різновидами, 8) податок на осіб, котрі займалися розносною торгівлею;

– непрямі податки: 1) акцизи зі спирту, пива, дріжджів, вина, цукру, м'яса та нафтопродуктів; 2) акцизи з предметів споживання, що ввозилися в міста Львів та Краків;

– мита з різного роду актів і документів зі спадщин, з торгових книг, гральних карт, лотерей тощо;

– урядові (державні) монополії: тютюнові та соляні.

Широкий спектр оподаткування нерухомого майна (будівель і землі), існування прибуткового оподаткування – це податки, які потребували складного детального податкового обліку як об'єктів оподаткування, так і платників податків, власників нерухомого майна. Крім того, для нарахування суми вищезазначених майнових податків окупаційній владі необхідно було на основі розробленої австрійським законодавством методики визначити базу оподаткування конкретно для кожного об'єкта нерухомості (в т. ч. земельної ділянки), який знаходився у власності кожного платника податків. Розбиратися у складній математиці австро-угорського законодавства у російської влади не було ні бажання, ні умов, ні часу. До того ж дохідність нерухомого майна як будівель, так і землі в умовах війни була значно знижена або й зовсім відсутньою через зруйнування та знищення будівель та неможливістю здійснювати сільськогосподарські роботи. Складний облік та адміністрування австрійських майнових податків, потребував чисельного фіскального апарату. Тоді як в Російській імперії оподаткування нерухомого майна лише розвивалося, а прибутковий податок планувалося запровадити з 1917 р. Слабкий розвиток прибуткового оподаткування в Російській імперії призводив до значного непрямого оподаткування, особливо акцизними зборами. Заборона виробництва і продажу алкогольних напоїв була поширена і на окуповані території, що значно скоротило надходження до державної казни.

Під час окупації західноукраїнських земель у російської окупаційної влади виникла низка проблем із стягненням державних податків. Зокрема, складність застосування австрійського законодавства, нерозуміння принципів механізму адміністрування податків австрійським урядом, недостатня чисельність фінансових органів, відсутність списків платників та податкового обліку за окремими податками, слаба платоспроможність населення. Усі ці обставини не давали можливості здійснити нарахування податків за австрійським законодавством. То ж у підсумку, Тимчасовим положенням “Про стягнення податків і зборів і про устрій управління фінансовими справами при Військовому генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни” від 6 лютого 1917 р., російська окупаційна влада, всупереч вимогам міжнародного права, запровадила справляння окремих видів державних податків за законодавством Російської імперії. Зокрема, було легалізовано стягнення промислового

податку з торгівлі та промислів, гербового збору та акцизних зборів відповідно до діючих в Російській імперії законів.

Таким чином, аналіз податкової політики російського окупаційного режиму на західноукраїнських теренах свідчить про відсутність системного підходу в організації оподаткування та грубе ігнорування російською владою норм міжнародного права.

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА РОБОТУ ХАРКІВСЬКОЇ МИТНИЦІ У 1915 РОЦІ

Дейнеко Сергій Миколайович

Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова (м. Харків)

Перша світова війна кардинально вплинула на роботу закладів Департаменту митних зборів Російської імперії. Установи, що працювали на західному кордоні, евакуювали до внутрішніх районів імперії, ті ж, що не припинили роботу, стали працювати вже в інших умовах.

Розпочинаючи з літа 1914 р. російський уряд видав низку законодавчих актів, які суттєво обмежували експорт та регламентували імпорт. Так, 28 липня 1914 р. вийшов указ, що обмежив комерційні зв'язки іноземних підприємців з їх бізнес-партнерами в Росії; 12 серпня заборонили експорт промислової сировини, продуктів тваринництва та лісівництва, деяких категорій зерна і кормових культур. Згідно з Положенням Ради міністрів від 3 серпня 1914 р., для нейтральних та союзних держав зберігалися довоєнні митні ставки, а невдовзі, 20 серпня 1914 р., російський уряд обмежив торгівельні привілеї тих країн, що не потрапили до цієї категорії. Подібна практика продовжилася і в подальшому. 28 лютого 1915 р. Рада міністрів тимчасово збільшила на 100% ставки загального митного тарифу по європейській торгівлі. Відповідно, втрачали силу конвенційні положення німецько-російських торгівельних договорів від 1894 та 1904 рр., а також аналогічний договір з Австро-Угорщиною від 1906 р.

У даному дослідженні ми розглянемо декілька показників роботи Харківської митниці, що зазнали змін внаслідок війни: 1. Напрямки ввезення і транзиту імпортованих товарів; 2. Вартість привезених товарів; 3. Сума мит, зібраних у Харкові у 1915 р.; 4. Країни-імпортери.

До війни основний потік іноземних товарів до Харкова йшов через митниці на західному кордоні. У 1915 р. він повністю поміняв напрямок. Так, з 15 709 товарних місць, отриманих Харківською митницею у 1915 р., через Білоостровську митницю (на кордоні з Великим князівством Фінляндським) завезли 12 387, Петроградську – 2102, Владивостоцьку – 1019, Архангельську – 17, на інші заклади загалом припало 70 товарних місць. Треба зазначити, що найперспективнішим портом у тих умовах, як не дивно, вважався Архангельський. Але доставляти через нього товари хар-

ківські митники отримали право лише у грудні 1915 р. Владивосток, не дивлячись на досить непогані показники, вважався серед харківських підприємців не надто перспективним транзитним пунктом. Його основний недолік – велика відстань від Харкова. Яскравим прикладом слугує той факт, що фірми на ім'я яких у квітні 1915 р. прибули товари у порт Владивостока, лише восени отримали можливість транспортувати їх до Харкова.

Поштові посилки до Харківської митниці направлялися головним чином через Петроградську митницю. Так, з 30 083 посилок, які прибули до Харкова у 1915 р., через Петроград доправили 18 311, через Архангельськ – 4817, через Владивосток – 4123, через Маньчжурську митницю – 2619, та Унгенську – 213.

Якщо порівняти вартість ввезених товарів за 1913 та 1915 рр., то у 1915 р. зменшилося у 30 разів ввезення виробів зі скла; в 11 разів – спиртних напоїв; у 6 разів – різноманітних машин; у 5 разів – мануфактури, виробів з металу і лампочок розжарювання; в 4 рази – галантереї та виробів зі шкіри; в 3 рази – парфумерії та прянощів; в 2 рази – фізичних приладів, хірургічних інструментів та електроприладів; в 1,5 рази – письмового приладдя.

Зовсім перестали привозити музичні інструменти, чай, хутро, пряжу, тютюн і будівельні матеріали.

Збільшилося ввезення через Харківську митницю кави та какао в 1,5 рази і паперу у 5 разів, який завозили з Фінляндії. Різде збільшення фінської паперової продукції на харківському ринку пояснюється тим, що російські виробники скоротили виробництво внаслідок подорожчання палива і зростання заробітної плати робітників, тобто підвищилася собівартість паперу. Відповідно вони не могли на рівних конкурувати з фінськими виробниками, які користувалися дешевою електроенергією та платили невисоке ввізне мито.

Новинкою на місцевому ринку стали вироблені в Калькутті (Індія) лантухи з джуту. В 1915 р. через митницю в Харкові ввезли більше 1 мільйона одиниць цієї тари, а на 1916 р. замовили ще 6 мільйонів. Запит на подібну продукцію створили установи, підпорядковані Військовому міністерству, місцеве земство, власники борошномельних підприємств і цукрових заводів.

У 1915 р. надійшло ввізних мит лише на 589 901 руб., що у порівнянні з 1913 р. менше у 2,5 рази. Основними товарами, що забезпечили хоч якісь надходження до скарбниці Харківської митниці, стали папір, кава, какао і джутові лантухи з Калькутті.

Напередодні війни основними постачальниками різноманітних товарів на харківський ринок були підприємці з Німеччини, за ними йшли імпортери з Франції, Австро-Угорщини, Великої Британії, Швейцарії та Північно-Американських Сполучених Штатів. Заборона ввезення деяких товарів та 100% надбавка до мита призвели до того, що німецькі і австро-угорські фірми втратили місцевий ринок.

Таким чином, список держав-імпортерів у 1915 р. суттєво змінився. Перше місце посіла Велика Британія та її колонії, звідки на харківський ринок надходили тканини з вовни, шкіряні вироби, кава, какао, джутові лантухи, більша частина фізичних, хімічних, електротехнічних приладів і хірургічних інструментів, машин, виробів з металів, письмового приладдя. Загальна вартість привезених у 1915 р. до Харкова імпортованих товарів склала 1 794 129 рублів. З них на долю англійського імпорту прийшлося 789 400 рублів, або 44% від загального обсягу. На другому місці за обсягами ввезених товарів знаходилася Франція. В основному це галантерея, зокрема шовкові тканини, парфумерія, спиртні напої та деякі інші товари на загальну суму 319 830 рублів, або 18%. Третє місце серед імпортерів зайняла Німеччина з сумою 143 530 рублів, або 8%. Необхідно зазначити, що всі оформлені у митному відношенні у 1915 р. німецькі товари були завезені до Харкова ще до війни і зберігалися на складах митниці. Далі у списку імпортерів ідуть: Швейцарія – 5%, Швеція – 3%, Північно-Американські Сполучені Штати і Данія – по 2%, і Японія з 1% імпорту від загального обсягу. Ввезення товарів з Китаю, Італії, Норвегії, Австро-Угорщини і Греції було дуже малим і сумарно склало 2%.

У підсумку треба зазначити, що 1915 р. виявився для Харківської митниці дуже скрутним. Через війну Російської імперії з Німеччиною, своїм основним торговельним партнером, дуже суттєво змінилися транзитні шляхи, якими до Харкова dopravляли різноманітні закордонні товари. Відбулася переорієнтація з митниць на західному кордоні на аналогічні установи Півночі та Далекого Сходу. По більшості товарних груп вартість привезеного знизилася у рази, винятком стали лише джутові лантухи, папір та кава з какао. Сума зібраних мит, у порівнянні з 2013 р., знизилася у 2,5 рази. Німеччина втратила лідерство серед країн-імпортерів на харківському ринку і посіла лише третє місце за загальною вартістю ввезених товарів. Австро-Угорщина в цьому рейтингу перемістилася з третього місця на восьме, яке посіла разом з декількома іншими державами. Але натомість на місцевому ринку з'явився новий конкурент – Японія. Таким чином можна сказати, що держава, в особі Харківської митниці, зазнала суттєвих фінансових втрат, а місцеві підприємці вимушені були шукати нових торговельних партнерів і нові шляхи доставки імпортованої продукції на харківський ринок.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ПЛАТИ ЗА ЗАКОРДОННИЙ ПАСПОРТ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Савчук Надія Іванівна

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ)*

Спеціальні дозвільні документи для виїзду за кордон відомі ще з Х ст. Отримавши особливі грамоти, купці могли торгувати не лише в Київській Русі, а й за її межами. Внутрішні паспорти у сучасному їх розумінні були запроваджені при Петрі I. Паралельно почали використовувати й паспорти для виїзду за кордон, придбати які можна було в Колегії іноземних справ. Згідно з указом від 3 грудня 1720 р. вартість такого документа становила 8 алтин і 2 деньги, тобто 25 коп. Від сплати цих коштів звільнялися як російські, так і іноземні дипломатичні представники. Пізніше плату за закордонні паспорти скасували, а в 1816 р. знову відновили у попередньому розмірі.

Пік нормотворчої діяльності по врегулюванню означеного питання припав на середину ХІХ ст. Зокрема 10 липня 1840 р. було затверджено закон “Про сплату мита за паспорти, що видаються особам для виїзду за кордон”. У ньому зазначалося, що плата за закордонний паспорт складається з двох частин – збору за бланк (50 коп. сріблом) та відповідного мита. Розмір мита залежав від строковості паспорта та кількості осіб, записаних у нього. При отриманні паспорта з чітко визначеним строком перебування за кордоном потрібно було сплатити за кожну особу по 10 руб. сріблом за кожне півріччя. Власники безстрокових паспортів мали внести встановлену суму лише за перші шість місяців із зобов’язанням доплатити на митниці при поверненні додому. При цьому неповне півріччя привірювалося до повного.

Право на безкоштовне отримання паспорта мали тільки державні службовці. Проте від сплати збору за бланк звільнялися ніжинські греки, азіати – уродженці приєднаних від Персії та Туреччини провінцій, калмики, трухмени, ясачні татари, а також лашмани. Від сплати мита звільнялися купці, міщани, піддані інших держав, офіцери, що відправлялися на лікування та поміщики західних губерній, котрі мали закордонну нерухомість. Пізніше таку пільгу отримали й паломники, що прямували до Єрусалиму.

За законом від 15 червня 1851 р. із кожної особи, зазначеної в закордонному паспорті стали брати мито в розмірі 250 руб. за півріччя (по хворобі – 50 руб.). Законом від 26 серпня 1856 р. скасовувалось мито за закордонний паспорт, але встановлювався збір з кожного паспорта в розмірі 5 руб. за півріччя, з яких 50 коп. – це покриття витрат на виготовлення бланків, а 4,5 руб. – дохід у так званий інвалідний капітал.

У 1883 р. міністерство фінансів для збільшення державних доходів пропонувало брати з кожної особи 11 руб. за кожен місяць перебування за

кордоном. У 1887 р. на розгляд було внесено інший проект, відповідно до якого особа мала сплачувати 10 руб. металевих за кожен місяць перебування за кордоном. У результаті, законом від 2 червня 1887 р. було подвосно раніше встановлений збір. Таким чином, за отримання закордонного паспорта потрібно було сплатити 10 руб. за кожне півріччя перебування за межами держави (50 коп. – в державну скарбницю, 9,5 руб. – в інвалідний капітал). Особі, котра не змогла з будь-яких причин виїхати за кордон і впродовж двох місяців з моменту отримання паспорта здала його назад відповідним органам, повертали суму сплаченого збору.

На початку ХХ ст. було встановлено додатковий збір за перебування за межами Російської імперії, що було пов'язано з веденням військових дій. Так, відповідно до указу від 28 липня 1900 р. власник закордонного паспорта мав сплатити за кожне півріччя ще 5 руб. на користь Червоного Хреста. Цей збір зобов'язані були вносити й ті, хто звільнявся від основного збору. Виняток було зроблено лише для збіднілих іноземців. У зв'язку з російсько-японською війною 21 січня 1905 р. додатковий збір для російських підданих було збільшено до 10 руб. за півріччя.

Таким чином, на початку ХХ ст. плата за закордонний паспорт для підданих Російської імперії складалася з трьох частин: збору за бланк, збору в інвалідний капітал та додаткового збору на користь Червоного Хреста.

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНА ТА МИТНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ЖУРНАЛАМИ ЗАСІДАНЬ РАДИ МІНІСТРІВ (1918 р.)

Архірейський Дмитро Володимирович

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Не дивлячись на форс-мажорні обставини, в яких Україна перебувала протягом Першої світової війни та революції 1917–1921 рр., вона, виболюючи свою державність, не могла стояти осторонь й світових економічних процесів. Журнали (протоколи) засідань Ради міністрів (далі – РМ) Української Держави (далі – УД), які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів управління України (фонд 1064), дають певні уявлення про зовнішню торгівлю та митну справу України доби Гетьманату. Даний джерельний комплекс увійшов до збірки документів і матеріалів “Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)”, упорядкованої колективом істориків під керуванням Р. Пирого і виданої київським видавництвом “Темпора” у 2015 р.

Слід зазначити, що специфіка часу повною мірою визначала й специфіку зовнішньоторговельної діяльності УД. П. Скоропадський прийшов до влади в умовах присутності в країні німецько-військового контингенту.

Війська Центральних держав перебували тут у відповідності до договору з Українською Народною Республікою (далі – УНР) від 9 лютого 1918 р., але відверто підтримали державний переворот гетьмана. Натомість останній мав гарантувати ту частину договору, яка стосувалася продовольчих поставок з України до Центральних держав. Крім того, Німеччина й Австро-Угорщина обмежували зовнішню політику УД на свою користь. Третім чинником, який визначав характер зовнішньоекономічної діяльності Гетьманату, була внутрішня ситуація в тодішній Україні (політичні процеси, соціальне напруження, нестабільний економічний стан тощо).

Журнали засідань уряду УД містять доволі багато інформації про часті переговори міністрів з представниками німецько-австрійського командування з питань продовольчих поставок з України, регулювання тарифно-цінової політики, умов надходження товарної продукції із Центральних держав до України, української частини фінансового боргу царської Росії, укладання валютно-торговельних договорів між союзниками, купівлі Україною німецького воєнного спорядження та майна тощо.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. уряд УД усе частіше замислюється про необхідність налагодження політичних зв'язків із державами Антанти, сподіваючись, очевидно, і на економічну співпрацю.

Складними були відносини УД та Румунії, яка воювала на боці Антанти, а протягом січня–березня 1918 р., користуючись хаосом в Україні, зайняла Бессарабію. Консервативний гетьманський уряд, який у багатьох галузях своєї діяльності спирався на російські правові традиції, щиро вважав південно-західні кордони колишньої Російської імперії кордонами УД. Таким чином, Україна претендувала на Бессарабію, яку вже контролювала Румунія. Така ситуація робила Україну та Румунію політичними опонентами, не сприяючи тим самим встановленню нормальних економічних взаємовідносин. Тим не менш, деякі торговельні контакти між ними були, у чому переконують журнали засідань РМ УД. Крім того, на засіданнях українського уряду неодноразово поставало питання про необхідність українсько-румунських переговорів щодо обміну майном, яке переміщувалося через кордон під час війни.

Інший вектор зовнішньоторговельної, отже, й митної політики УД був спрямований у бік молодих державних утворень на території колишньої Російської імперії. На засіданнях РМ дуже часто згадувалися переговори з більшовицькою Росією (у журналах гетьманського уряду її іменували політично нейтрально Великоросією). На цих переговорах піднімалися, зокрема, проблеми спільного державного кордону, товарообміну, перевезення валюти тощо. Велися переговори з Військом Донським щодо встановлення кордону між ним та УД, підготовки та укладання митно-торговельного договору. Згадувалося про спроби Гетьманату вести переговори з незалежною Кубанню. РМ серйозно замислювалась про створення власних консульств на території тих державних новоутворень, які визнавали б суверенні права України.

Особливе місце в роботі гетьманського уряду посідала проблема Криму. Як відомо, німці від початку своєї присутності в Україні не схотіли бачити півострів у складі УНР, допустивши створення на ньому власного крайового уряду. РМ УД широ вважала, що Крим має бути українським, раз по раз обґрунтовуючи це політичними та, особливо, економічними обставинами. Не дивлячись на те, що Гетьманат був змушений прислухатися в усьому до побажань німецького командування, щодо кримського питання він зайняв принципову і непохитну позицію, поєднуючи фрагментарний товарообмін з півостровом та справжню митну війну проти нього. Історіографічним фактом стали початки переговорів про добровільне входження Криму до складу УД, які обірвалися з причини занепаду самого Гетьманату.

Намагаючись активізувати торгівлю, уряд УД на своїх засіданнях розглядав також питання демобілізації торгового флоту та Миколаївського порту, технічного облаштування лінії кордону, проблеми морських перевезень, переміщення через кордон України коней та рогатої худоби, боротьби з контрабандою, загального фінансового становища держави.

Безперечно, журнали засідань РМ УД є цінним джерелом з багатьох аспектів вітчизняної історії, не лише із зовнішньоторговельної та митної діяльності Гетьманату, а тому потребують подальшого ретельного опрацювання дослідниками.

ФІНАНSOVA ПОЛІТИКА ЩОДО ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Синявська Лариса Іванівна

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(м. Черкаси)*

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського пов'язувався із певними зобов'язаннями у фінансовій сфері, спрямованими на відродження економіки. Зміцнення фінансової системи ставало однією з умов стабілізації економіки. Одним із засобів для цього стало відновлення державної цукрової монополії, яка тривалий час була вагомим засобом поповнення державної скарбниці, а також неодноразове підвищення цін на цукор, що забезпечило надходження близько $\frac{1}{4}$ прибутків.

Протягом липня–серпня 1918 р. були вжиті заходи для поновлення державної монополії на винокуріння, за рахунок чого планувалося отримати додаткові надходження до бюджету. На жовтень 1918 р. прибутки від винокурної монополії склали 87 млн 602 тис. 600 крб. 30 серпня 1918 р. П. Скоропадським було затверджено розмір податку з нерухомого майна у розмірі 8% з середнього чистого прибутку. Цей податок мав стягуватися

протягом 1918–1919 рр. До того ж, його восьма частина перераховувалася у розпорядження органів місцевого самоврядування. У період 1918–1919 рр. на 50% підвищувалися розміри основного промислового податку на торгівельні підприємства I–III розрядів та промислові підприємства I–IV розрядів, ярмаркові підприємства і пароплави, а також на особисті промислові заняття експедиторів, біржових маклерів. Обкладалися податком також промислові свідоцтва. Податок з капіталу для підприємств, що були зобов'язані публічною звітністю, встановлювався залежно від їх чистого прибутку: якщо він не перевищував 3% основного капіталу – 15 коп., а решті – 20 коп. з кожної повної сотні карбованців основного капіталу підприємства. Цей розмір податку з капіталу, а також ставки відсоткового збору з прибутку підприємств, які були зобов'язані оголошувати свої звіти, рекомендувалося утримувати з коефіцієнтом 1,5 протягом 1918–1919 рр., але, разом з тим, ставки відсоткового збору не повинні були перевищувати 30% прибутку означених підприємств. Підвищення ставки основного промислового податку на 50%, а додаткового з підзвітних підприємств на 150% викликало негативну реакцію з боку підприємців. Зокрема, відомо про відповідне звернення представників Гірничого з'їзду до уряду. Звернення представників буржуазії змусило вдатися до зменшення податків для підзвітних підприємств до 75%, а для непідзвітних – до 40% від прибутку. Законом від 30 серпня 1918 р. скасовувалися підвищені відрахування на сплату вартості майна, встановлені законом від 13 травня 1916 р., із поверненням їх з 1 січня 1918 р. до розцінок 1914 р.

Водночас податківцями відзначалися значні труднощі у справі стягнення податку на прибуток з робітників, які масово ухилялися від їх декларації. В умовах, коли зростання розміру заробітної плати поступалося темпам збільшення цін на продукти харчування і товари першої необхідності, коли державні органи у різному вигляді здійснювали масове вилучення грошей та цінностей у населення, турбуючись, у першу чергу, за свої економічні та політичні інтереси, значна частина працівників була змушена віддавати перевагу приховуванню від влади реальних розмірів своїх прибутків. Така практика призводила до зменшення ефективності фінансової політики, у тому числі й через відсутність ефективно діючої вертикалі податкових органів та розуміння населенням перспектив власного існування.

Одним із аспектів економічної політики стала економічна блокада Кримського півострова, де владу було захоплено російськими сепаратистами на чолі з генералом Сулькевичем. З Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що через деякий час призвело до прелімінарного приєднання Криму до України. В листопаді 1918 р. було вирішено припинити блокаду півострова.

Загалом позитивної оцінки заслуговують заходи, здійснені урядом П. Скоропадського у сфері фінансової політики, спрямовані на віднов-

лення поступального розвитку економіки. У цілому вона була виваженою, аніж під час правління Центральної Ради. Зміни обмежилися лише збільшенням вже існуючих ставок оподаткування. Проте фінансові можливості уряду не дозволяли здійснювати масштабне фінансування підприємств важкої промисловості Сходу і Півдня України. Практично повністю було призупинено суднобудування, за винятком окремих випадків поточного ремонту кораблів. Так, 18 березня 1918 р. німецькі війська припинили діяльність миколаївських заводів “Наваль” і “Россуд”. Одночасно велися перемовини щодо їх передачі із подальшим фінансуванням німецькій компанії “Блом унд Фосс”. Зокрема, директор заводу “Наваль” Б. О. Юренев відмовився співпрацювати з німцями.

У силу економічних обставин було припинено діяльність багатьох потужних шахт з одночасним зростанням кількості так званих “копанок”, де видобували вугілля низької якості. Відбувалося скорочення обсягів виплавки чавуну та металу, що призводило до значних труднощів у роботі та повної зупинки металообробних заводів, а також до ускладнення виробництва паротягів та вагонів для залізниць, що додатково здійснювало негативний вплив на здійснення транспортних перевезень.

Протягом 1918 р. в умовах загострення економічної кризи представниками владних структур здійснювалося відверте пограбування матеріальних цінностей та вилучення грошових коштів населення, що не сприяло поліпшенню інвестиційного клімату та призводило як до руйнування виробничих зв'язків, так і до повного припинення роботи окремих підприємств. Зміни у порядку та формах фінансування промислового виробництва, пов'язані з обмеженням фінансових ресурсів та втратою багатьох кваліфікованих працівників фінансової сфери, призводили до занепаду не лише окремих підприємств чи промислових об'єднань, а й цілих галузей виробництва, а також до різкого скорочення ємкості ринку збуту готової продукції і обмеження процесу штучного формування попиту за рахунок збільшення пропозиції товарів і послуг.

ДРУГА УНР: СПРОБИ ПОВОРОТУ НАПРАВО

Васковський Ростислав Юрійович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

В останню декаду січня 1919 р. у політичному житті відновленої Української Народної Республіки сталися надзвичайно важливі зміни. Насамперед розпочав свою роботу Трудовий Конгрес України, якому Директорія мала скласти владні повноваження. Спочатку відкриття нового українського парламенту було заплановано на 19 січня. Але ТКУ відкрив свою першу (і як виявилось – останню) сесію тільки 23 січня 1919 р.

Так само не було обрано заплановану кількість депутатів Конгресу – замість 593 селян, робітників і представників “трудової інтелігенції” в роботі парламенту брало участь близько 400 осіб, з них 36 – від Західної України. Причинами цього були стислий строк проведення виборів (12–15 січня), а також те, що вони відбулися не повсюдно – приміром, не були представлені північно-східні райони України, вже захоплені на цей час більшовицькими військами. На першому засіданні ТКУ майже одногослоно (при двох голосах проти) затвердив Акт злуки УНР і ЗУНР.

Втім, уже 28 січня Конгрес заклав сесію, прийнявши “Закон про владу” та “Універсал Трудового Конгресу України”. За ними, з огляду на важкі обставини воєнного часу, український парламент припинив свої засідання до встановлення миру. Подякувавши Директорії “за її велику роботу для визволення від пансько-гетьманської влади українського народу”, він одночасно залишив верховну владу за нею (доповнивши її представником від ЗУНР). З числа своїх депутатів ТКУ виділяв шість комісій “з законо-підготовчими і контрольними функціями”: з оборони держави, земельну, бюджетну, закордонних справ, харчових справ і культурно-освітню. “Виконавча влада УНР належить Раді народних міністрів, котра складається Директорією і в час перерви Конгресу відповідає перед Директорією”, – зазначалось у “Законі про владу”.

Під час роботи ТКУ відбувались і засідання уряду. 26 січня 1919 р. мало місце останнє засідання Ради народних міністрів УНР, яке офіційно як чинний прем’єр проводив Володимир Чехівський. Наприкінці засідання він подав прохання про своє звільнення з посад, які обіймав – голови РНМ і міністра закордонних справ. Як на основну причину цього рішення вказує один із його наступників на посаді прем’єра Другої УНР Ісаак Мазепа. Він наводить слова, якими В. Чехівський у 1921 р., під час судового процесу у Харкові над ним та іншими членами ЦК УПСР, характеризував свою роль в уряді: “Я можу сказати, що власне мого кабінету не було, я його не організовував і за нього не відповідав. Це був кабінет директоріанський. В міжнародній політиці він визначався тим, що стояв на зовсім іншій позиції, ніж я”.

А вже наступного дня склав свої обов’язки й увесь республіканський уряд. Причинами того, що “Рада міністрів одногослоно ухвалила податися на демісію”, були, по-перше, передача Трудовим Конгресом “всієї повноти влади Директорії”, по-друге, що “сучасний Кабінет не складений однією людиною – прем’єром”, а відтак, по-третє, він “не може виявляти тієї працездатності, якої вимагає військовий час”. Разом із тим, уряд зобов’язувався працювати і надалі, “не припиняючи ні на одну хвилину праці як в Раді міністрів, так і по міністерствах до утворення Кабінету”.

Була ще одна причина відставки. Того ж 28 січня 1919 р., коли ТКУ прийняв “Закон про владу” (де недвозначно заявлялося, що “Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури”, а значить – проти більшовицьких рад), конференція УПСР “ухвалила зма-

гатися за радянську форму влади в Україні”. Відтак наймасовіша за чисельністю прихильників і друга за кількістю місць у складі уряду партія переходила в опозицію до законної влади УНР. Тож після цього збереження уряду, в якому були представлені всі політичні сили, що так і не знайшли порозуміння, втрачало сенс.

Нарешті ще однією і, мабуть, найважливішою причиною заміни складу вищого органу виконавчої влади стала зміна зовнішньополітичних орієнтирів молодій республіці. Після невдалих спроб встановити дружні відносини з РСФРР, чії війська з грудня 1918 р. вели наступ на територію України, серед керівництва УНР утверджується ідея нав'язати контакти з країнами Антанти, насамперед – Францією. Транспорти французьких військ почали прибувати до портів Севастополя й Одеси вже наприкінці листопада 1918 р. У подальшому чисельність антантівського десанту на півдні України збільшилася, доповнившись також румунськими і грецькими солдатами, проте провідна роль (і за чисельністю, і за командуванням) належала Франції. Тож у середині січня 1919 р., майже одночасно з офіційним оголошенням 16 січня Директорією війни радянській Росії, в Одесі 15 січня розпочалися переговори української делегації на чолі з міністром військових справ Олександром Грековим і союзним командуванням, яке очолював французький генерал Філіп Генрі д'Ансельм.

Однак головною умовою подальшого продовження переговорів і отримання УНР військово-технічної й матеріальної допомоги від країн Антанти стала вимога зміни персонального складу Директорії та РНМ у напрямку усунення з них лівосоціалістичних елементів. Саме тому найбільш чисельно представлені в уряді ліві партії – УСДРП та УПСР – вирішили відкликати з обох владних структур своїх представників. Це рішення було ухвалене 9 лютого 1919 р. й остаточно обумовило припинення діяльності першого кабінету міністрів (де есдеки та есери мали абсолютну більшість), а також відсутність членів УСДРП і УПСР у новому складі уряду.

Що ж до складу Директорії, то Володимир Винниченко залишив посаду її голови і виїхав за кордон, відійшовши від політичної діяльності. Натомість Симон Петлюра (УСДРП) та Федір Швець (УПСР) призупинили своє членство у партіях, продовжуючи роботу у верховному проводі республіки.

Аж до 14 лютого, коли став до роботи новий склад РНМ, кабінет В. Чехівського проводив свої засідання (причому насичені великою кількістю розглядуваних питань) майже щодня. Це тим більше заслуговує на повагу, якщо взяти до уваги, що у ці дні йшла спішна евакуація державних структур з Києва до Вінниці. Новостворений кабінет міністрів, який доручено сформувати Сергію Остапенку ще наказом Директорії УНР 31 січня 1919 р., складався з представників поміркованих партій. Остаточний список міністрів був затверджений на засіданні Директорії 13 лютого.

FUNDING OF CHURCHES AND RELIGIOUS SOCIETIES IN SLOVAKIA IN THE 20th CENTURY

Petranský Ivan Albert

University of Ss. Cyril and Methodius (Trnava, Slovakia)

In the first half of the 20th century the system of funding churches and religious societies in Slovakia was based on rules created during the existence of the Hungarian Empire, of which Slovakia was part until 1918. There were state-recognized churches that were formally equal. They were funded from a variety of sources: own resources, funds, revenues from the patron, town, and state support. The congrua system was created to ensure the income of the clergy. Congrua was the minimum income of the clergy guaranteed by the state and set by the law. The state paid the clergy the difference between their other incomes and the amount of the guaranteed income.

After the establishment of the Czechoslovak Republic in 1918, the legal order taken from the Hungarian Empire, also in terms of church funding, remained intact in Slovakia. The churches continued to manage their assets and the new state adopted also the congrua system, which was regulated nation-wide by the Law No. 122/1926 Coll. and there were no major changes in the system of church funding even during the first Slovak Republic (1939–1945).

After the World War II, the communist party became a strong political party in Czechoslovakia and in 1948 it took over the full power of the state. One of the tools of the regime to control churches was their complete economic subordination to the state. During the post-war years, the churches lost the majority of their assets in various ways. A crucial step was the nationalization of church lands under the implementation of the land reform from 1947. This affected especially the dominant Catholic Church that was a large owner of church properties and these were a significant source of incomes for it.

As the churches lost incomes from their own properties, a new system of church funding has been created through full state funding. This also brought the full dependence of the churches on the state power. This system was established by the Czechoslovak Law No. 218/1949 Coll. on the Economic security of the churches and religious societies by the state. In addition to costs related to religious acts and church administration, state funding included also personal benefits (basic salary, rank bonus and reward for better performance) for the clergy operating with state approval. This status of funding the churches persisted without a major change for the next forty years.

In 1989 there was the Velvet Revolution in Czechoslovakia that began the transition to the democratic system. It brought with it also the freedom of churches and a certain change in their funding. The system from 1949 based on paying salaries to the clergy by the state remained intact in a modified form. However, the duty of the clergy to pledge allegiance to the state and get a state approval for their activity has been abolished. The churches continued to receive

funding from the state for their operation. Additionally, the process of returning properties to the churches began that subsequently served as another source of incomes for the churches that are used to fund their activities. These were properties of various kinds, movable and immovable property (lands, buildings). Efforts to restitute church properties were noticeable during the final years of Czechoslovakia (1990–1992). The first more serious legislative step was the adoption of the Federal Law No. 298/1990 Coll., which returned some properties, precisely listed in the attachment of the law, into the ownership of orders and congregations.

After the adoption of this law that solved the issue of returning church properties only in a small part, there were new efforts to achieve a complex solution in the form of a general restitution law. However, these were not fulfilled on a federal level. After the establishment of an independent Slovakia in 1993 there was a more favorable atmosphere for restitution of church properties. Finally, in October 1993 the Slovak Parliament approved the Law on mitigating some property injustices caused to the churches and religious societies (No. 282/1993 Coll.). Under this law, properties that were transferred to state ownership from 1945 were to return to churches and religious societies. In the following years, most of the properties were returned to churches and religious societies.

In Slovakia, there are still open questions about the transformation of the system of funding churches and religious societies, which thus far is based on the communist legislation from the end of the 1940s. To create a new model – in addition to a political decision based on an agreement between the state and churches – an important prerequisite will be not only the completion of restitutions, but also an accurate documentation of the extent and status of assets of individual churches and religious societies.

КРАЇНИ БАЛТІЇ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УСРР (ПОЧАТОК 1920-Х РОКІВ)

Купчик Олег Романович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Укладення УСРР політичних договорів з Литвою (14 лютого 1921 р.), Латвією (3 серпня 1921 р.), Естонією (25 листопада 1921 р.) стало передумовою налагодження торгівельних відносин. Окрім взаємного визнання й встановлення дипломатичних відносин, ці договори передбачали обмін торгівельними представництвами.

На початку січня 1922 р. засновано “Торгівельне представництво УСРР в країнах Балтії”. Очолив його Брук Саул Львович. Штати торгпредства склали 7 осіб: торгівельний представник, заступник торгпреда, завідувач експортним відділенням, завідувач імпортом відділенням, бухгалтер,

діловод-друкарка, водій. Знаходилося торгівельне представництво УСРР за адресою м. Рига, вул. Альбертівська, 11.

Уже 17 січня 1922 р. торгпред повідомляв Уповноваженому НКЗТ РСФРР при РНК УСРР С. Брону, що на “його товари значного попиту немає”, але водночас запевняв, що “стару гуму” й “паперове ганчір’я” вдасться продати негайно, та ще й на вигідних умовах. Опісля з Уповноваженим обговорювалась також можливість купівлі у Ревелі 15 тис. пудів паперу, підковних цвяхів німецького виробництва. Один з головних експортних товарів, а саме “кишки”, на думку торгпреда, на місцевому ринку було вкрай складно реалізувати.

Проте торгпредству вдалось укласти угоду з британською фірмою “Сальм і Ко” щодо продажу їй баранячих і яловичих кишок. Ця британська фірма була провідною у “кишкочивій справі”. Вона запропонувала вигідну ціну.

Окрім цього “Сальм і Ко” мала намір купувати кишки, що пройшли відповідну переробку. Фірма запевняла, що баранячі кишки буде купувати негайно й у великій кількості, а яловичі – за потребою. Тому торгпред прохав Уповноваженого надіслати іншу партію кишок, яка мала відповідати вимогам британської фірми. Більше того, торгпред прохав дозволити представнику фірми відвідати України, щоб той зміг “на місці” ознайомитись із станом “виробництва кишок”, що дало б можливість налагодити тісні зв’язки.

Торгпред скаржився, що прибула партія кишок була нерентабельною, а саме, що кишки були погано оброблені, а тому почали гнити, про що свідчили темні плями. Кишки під час очистки від жиру були ще й пошкоджені, а також несортвані, з порваними нитками. С. Брук вважав її реалізацію досягненням. Водночас переконував, що перша і вдала угода з британською фірмою мала дати поштовх до розвитку подальших торгівельних стосунків з нею. “Сальм і Ко” ініціювала також створення разом із радянськими партнерами акціонерного товариства, яке володіло б значним капіталом для закупівлі й збуту кишок.

С. Брук також повідомляв про складні умови збуту спирту. Головною причиною цього називав розвиток винокуріння в Естонії, яка забезпечувала спиртом усі сусідні країни. Переговори з голландськими фірмами щодо продажу їм спирту закінчились безрезультатно. А тому три цистерни спирту відправили до Москви, бо його довготривале зберігання в Ризі вимагало оренди спеціальних баків, а це зумовлювало зайві витрати.

Торгпредство водночас провело дослідження місцевого ринку. Зокрема з’ясувало, що значним попитом користувались баранячі кишки, а на яловичі кишки попиту не було. Окрім спирту, гуми і ганчір’я, вивчало можливість реалізації на ринку щетини, тютюну, прядива та ін. Прийшло до висновку, що попит на цю сировину на місцевому ринку незначний, спостерігалась тенденція до падіння цін.

Щоправда 18 лютого 1922 р. торгпредству вдалось продати прядиво, більше того, за цінами вищими, ніж на Лондонському ринку. Вигідно

також вдалось продати килими. Не реалізованими ще залишались кінське волосся, пух і пір'я, хутра і тютюн. Водночас за дешевшими, ніж ринкові цінами було куплено 250 тон газетного паперу, 110 тон квебрахового екстракту, 1,5 тонни сахарину. Зі свого боку, запропоновано такі товари для реалізації на прибалтійському ринку: кишки, шетину, кінське волосся, фанеру, лікарські трави, стару гуму (галоші, шини), ганчір'я (панчохи із сукна й бавовни, паперу), килими, хутра необроблені (зокрема заячі, літні, осінні й зимові), шерсть миту.

Для РСФРР українське торгпредство закупило 10 тис. пудів насіння ("тимофіївка"). Працювало над складенням власного "транспортного маршруту" і його юридичним оформленням у латвійській владі.

Проте у зв'язку зі створенням СРСР і подальшою централізацією влади в сфері зовнішньо-торгівельних відносин, роботу торгпредства УСРР в країнах Балтії поступово згортали. Штат торгпредства скоротили до 3 осіб. Уже в червні 1922 р. запропоновано "поставити в Харкові питання про торгпредство в Ризі", а саме "висунути питання про проведення в життя постанови про «об'єднане представництво» і розподіл державних «сфер впливу»". 19 липня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило "передати мандат від УСРР на торговельне представництво УСРР в Прибалтиці торгпреду РСФРР тов. Юзбашеву". С. Л. Брука призначено "Уповноваженим НКЗТ у Сибіру".

Але торгпредство продовжувало функціонувати. С. Брук в листі до С. Брона (3 серпня 1922 р.) вчергове скаржився на російського торгпреда П. А. Юзбашева, що той "українські завдання пересуває на задній план, намагається перетворити Укрзовнішторг на якийсь... облзовнішторг". С. Брон вже 11 серпня ц. р. відповів С. Бруку, що "засмучений від того, що в Ризі створена така обстановка..., це викреслює з кола нашої уваги й нашої роботи Прибалтійські держави". Але очевидно, що завадити не міг.

23 серпня 1922 р. С. Брук вже відверто писав С. Брону, що "при більш, ніж «скромному» місці, яке відвів Харків Ризі, а також при повному позбавленні Риги будь-яких оборотних коштів – окреме представництво не потрібне. Достатньо однієї особи, від Укрдержторгу, для проведення українських операцій, зі штатом в дві особи – бухгалтер і діловод".

У таких умовах торгпредство УСРР в країнах Балтії функціонувало майже до кінця 1922 р. В жовтні ц. р. Уповноважений С. Брон повідомив С. Брука, що "його кандидатура погоджена на посаду торгпреда об'єданого апарату РСФРР і УСРР в Польщі".

МИТНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ У РЕЦЕПЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

Масик Роман Володимирович

Львівський національний університет імені Івана Франка (м. Львів)

Митна політика уряду є засобом регулювання економіки держави, повинна захищати вітчизняного виробника й сприяти імпорту сировини й готової продукції, якої мало чи неякісно виробляли в країні. Водночас мита є джерелом поповнення державного бюджету. Безумовно, митна політика зачіпає інтереси підприємців, особливо тих, які працювали на закордонні ринки.

У міжвоєнній Польщі державна митна політика пройшла кілька етапів. Перший з них тривав від відновлення незалежності до стабілізації курсу національної валюти (квітень 1924 р.). Після Першої світової війни було необхідно уніфікувати митне право у всіх трьох частинах відновленої Польщі, організувати власну митну систему. Це було в час зруйнованої польської економіки, дефіциту харчів та інших важливих товарів.

Стан справ у Польщі намагалися використати великі держави, щоб нав'язати вигідне для них митне право. Через це польський уряд одразу почав готувати новий тариф. 4 листопада 1919 р. обрав за зразок російський імператорський тариф, пристосовавши його до польських економічних реалій. Він почав діяти 10 січня 1920 р. Підприємці Східної Галичини закидали непристосованість російського митного тарифу, як взірця, до польської економіки, вважали його структуру примітивною.

У 1919–1923 рр. у Польщі створено єдину митну сферу і реорганізовано митний апарат. Наприкінці 1922 р. сформовано п'ять дирекцій мит, які були адміністрацією другої інстанції й підпорядковувалися Міністерству фінансів. Митною справою в Східній Галичині керувала Дирекція мит у Львові. Господарське середовище активно співпрацювало з цими органами влади, пропонуючи їм способи використати мита для підтримки польської економіки. Водночас радило, як покращити митну процедуру. Це було особливо корисно в час формування митної адміністрації.

На митну політику Польщі в 1920–1924 рр. впливали зруйнована економіка, наслідки війни, інфляція валюти і процеси уніфікації. Прагнучи пристосувати митне законодавство, головню тарифи, до потреб економіки, польський уряд був змушений проводити еластичну митну політику. Підприємці вважали що це могло негативно вплинути на стабілізацію митної системи.

Польський уряд лібералізував міжнародну торгівлю (червень 1921 р.). Заборонялося експортувати чи імпортувати лише деякі товари. Водночас влада першочергово враховувала інтереси польського виробника, а не фіскальні. Реалізувати ці плани з пришвидшенням інфляції ставало все важче.

Другий етап митної політики уряду II Речі Посполитої тривав від 1924 р. до 1929 р. Після стабілізації валюти від 1925 р. все більше підтримували польського виробника. Водночас уряд намагався, підвищуючи митні ставки, регулювати сальдо торговельного балансу, що негативно впливало на діяльність імпортерів.

У час стабілізації розвивали систему митних пільг. Їх число збільшувалося, бо Польща підписувала нові торговельні угоди. Не завжди введення/скасування пільг було доцільне, про що неодноразово наголошували підприємці Східної Галичини. Наприклад, скасували пільги на імпорт техніки, потрібної для промисловості. Часто бездумно експортували зерно, що негативно впливало на виробників борошна.

З введенням злогого уряд почав валоризацію мит. Це активно дискутувало господарське середовище, зокрема і Східної Галичини. Підприємці були проти, щоб провели валоризацію лінійно. Вважали, що перед тим потрібно вивчити стан у різних галузях виробництва. В 1928 р. уряд провів валоризацію мит, дослухавшись до пропозицій господарського середовища.

Третій етап митної політики польського уряду тривав в 1929–1935 рр. (час економічної кризи). На відміну від більшості країн, Польща тоді проводила політику дефляції, акцентуючи на важливості стабільної національної валюти. Додатне сальдо торговельного балансу досягали обмеженням імпорту й високими митами. Одночасно ці високі мита (головно в 1932–1934 рр.) гальмували падіння внутрішніх цін, збільшуючи ножиці. На думку підприємців, у роки кризи така політика була шкідливою. Відмова від поміркованої інфляції призвела до занепаду цілих галузей; збільшила диспропорції в промисловості і сільському господарстві. Зауважмо, що уряд намагався підтримувати окремі галузі виробництва, зафіксувавши в новому митному тарифі 1932 р. систему пільг на товари, необхідні для польської економіки, але це в цілому не вирішило найважливіших проблем.

Водночас складно було утримувати експорт, бо в Європі панувала автаркія. Держави планували самостійно забезпечувати себе, особливо сільськогосподарською продукцією. Польща, як експортер цих товарів, потерпала від такої політики.

Четвертий етап тривав від 1935 р., коли поступово економіка виходила з кризи, до 1939 р. (початок Другої світової війни). Після кризи практикували зниження імпортних мит на сировину, півфабрикати, знаряддя і машини, що сприяли інвестиційній політиці. Водночас за допомогою митної політики намагалися надалі утримувати додатне сальдо торговельного балансу. Коли ж це було не можливо, обмежували імпорт сировини, яку можна було замінити польською. Повною мірою цього не вдалося досягти. Істотно зменшився закордонний оборот Польщі, а часу після кризи було мало, що не дозволило вийти на рівень міжнародної торгівлі, який був до її початку.

В міжвоєнній Польщі вдалося уніфікувати митне право, створити нову митну адміністрацію, укласти низку договорів, які регулювали торгівлю II Речі Посполитої з багатьма країнами світу. Митна політика залежала від тенденцій, які тоді панували в світовій економіці. Водночас влада першочергово акцентувала на стабільній національній валюті (злотому), що відобразилося і на її митній політиці.

МІЖНАРОДНИЙ ЯРМАРОК “СХІДНІ ТОРГИ ” У ЛЬВОВІ (20–30-ті роки XX ст.): СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Пасіцька Оксана Ігорівна

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

У 20-х роках XX ст. у світовому економічному просторі простежувався розвиток виставково-ярмаркової діяльності. Найпопулярнішими виставковими заходами були ярмарки (торги). Вони виконували три важливі функції: по-перше, задовольняли потреби підприємств у представленні продукції; по-друге, сприяли зміцненню позицій в умовах ринкової конкуренції; а по-третє, були способом ознайомлення широких верств населення з новими товарами і послугами.

У першій третині XX ст. ярмарки організовували у багатьох країнах світу. У 1921 р. у м. Львові вперше проведено виставку-ярмарок “Східні торги”. Львів обрали не випадково, оскільки Галичина межувала з Чехословаччиною, Румунією, УРСР. Міжнародний ярмарок у Львові відбувався щорічно і був другим за масштабами після “Західних торгів” у Познані. “Східні торги” організовували на державному рівні з метою налагодження торговельних зв'язків з країнами Центральної і Східної Європи, УРСР. Як правило, у їх відкритті брали участь польський президент, міністри, представники економічних установ, а також закордонні делегати зі США, Великобританії, Бельгії, Данії, Естонії, Франції, Югославії, Німеччини, Румунії, Угорщини.

У львівських “Східних торгах” мали свої стенди більшість європейських держав, що сприяло розвитку зовнішньої економіки. У других “Східних торгах” брало участь 1852 фірми, з них 244 закордонних (13,2%). Домінували австрійські та французькі фірми. У 1925 р. у міжнародному ярмарку у Львові брали участь понад 1500 підприємств, серед них 350 закордонних. Ярмарок відвідало близько 120 тис. осіб. У 1929–1933 рр., у зв'язку з економічною кризою, кількість закордонних підприємств зменшилася. У ювілейному 10-му ярмарку свої стенди підготували 1483 фірми, з них понад 300 (20,29%) закордонних, які представляли 19 країн. Зокрема, 1016 фірм репрезентували промисловість і торгівлю. Вперше брали участь у виставці фірми з Чилі та Португалії. Найбільше фірм було з Угорщини, Австрії, Німеччини, Румунії. У 1933 р.

лише 650 фірм взяли участь у ярмарку, з яких 113 закордонних, а кількість відвідувачів зменшилася до 90 тис. осіб. У післякризовий період простежувалося пожвавлення на міжнародних торгах у Львові. У XVII “Східних торгах” у 1937 р. взяло участь 1158 фірм, зокрема 254 закордонних.

З львівських підприємців у ярмарку було задіяно понад 50 осіб. Здебільшого це були поляки та євреї. Вони представляли невеликий асортимент товарів, передусім сільськогосподарські, хімічні товари, меблі, трикотаж. Українських підприємців та купців у Львові було значно менше, і вони прагнули представляти свої товари на промислових та сільськогосподарських виставках. Лише поодинокі українські кооперативи Львова, як-от “Центросоюз”, “Народна торгівля” представляли на “Східних торгах” сільськогосподарський реманент, продукти, безалкогольні та алкогольні напої та інші товари.

Громадськість по-різному оцінювала організацію, проведення, перспективи та результати міжнародних ярмарків у Львові. Польська і світова преса в основному позитивно відгукувалася стосовно проведення виставкового заходу. Натомість місцева українська преса критично відгукувалася про міжнародний ярмарок, зазначаючи, що з кожним роком торги проходили гірше, було менше представлених підприємств і зростали податки. “Східні торги” у Львові мали певні негативні моменти. Місцеве населення нарікало на падіння вартості польської марки (згодом золотого) і підвищення цін на товари першої необхідності, на ярмарку було багато іноземних товарів (25%). Для прикладу, на чеських міжнародних торгах закордонні товари становили не більше 4%, що впливало на збільшення попиту на чеський товар та підвищення вартості крони.

Крім економічних, були й суспільно-політичні причини, зумовлені локальними історичними особливостями. Галицькі українці-підприємці і купці майже не були задіяні у “Східних торгах”. Українці Галичини вважали міжнародний ярмарок політичною акцією, яку організовували у Львові з метою показати, що Східна Галичина та Львів є частиною Польщі. Підтвердженням цьому є численні факти: заявки керівних органів Польщі та саме оформлення виставкового заходу. У такий спосіб поляки маніфестували перед українцями та іноземцями тісний зв’язок Львова з Польщею, а то й польськість Львова.

Міжнародний ярмарок “Східні торги” організовували у Львові до 1939 р. Завдяки львівським торгам пожвавилися зовнішньоекономічні зв’язки Польщі з країнами Центральної і Східної Європи, особливо з Болгарією, Румунією, Угорщиною. Однак у зв’язку із локальними суспільно-політичними подіями, так і не вдалося активізувати роль Львова у світовій торгівлі.

УНІВЕРСАЛЬНИЙ МАГАЗИН В РАДЯНСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРОПАГАНДІ В 1920–1930-ТІ РОКИ

Скубій Ірина Володимирівна

*Харківський національний технічний університет сільського господарства
імені Петра Василенка (м. Харків)*

Серед багатьох міських просторів універмаг як місце споживання товарів набув ледве не сакрального значення в повсякденному житті радянського суспільства. Саме тут можна було купити чи добути необхідну річ, простоявши у черзі кілька годин. У зв'язку з цим універсальні магазини, як і більшість інших торговельних просторів, стали важливим публічним місцем у житті радянської людини.

Ідея створення таких торговельних закладів полягала в оптимізації системи торгівлі з максимальним врахуванням інтересів споживача. Новий тип торговельного закладу, як приклад інновацій та модернізації, був покликаний максимально задовольнити потреби вимогливого покупця, запропонувавши йому широкий вибір товарів та сервісних послуг. Зазвичай, універсальні магазини розташовувалися в центрі міста в нових будинках, обладнаних з використанням сучасних технологій. Невипадково в історіографію вони увійшли під назвою “храмів споживання”, відрізняючись від традиційної торгівлі високим рівнем капіталізації, різноманітністю товарів, методів продажу, структурою та стилем управління. Дослідники радянських універмагів стверджують, що вони відігравали важливе значення у мобілізації населення через конструювання радянської культури споживання та нових місць торговельного простору. У 1920–1930-х роках приклади успішного розвитку універсальних магазинів можна знайти у Сполучених Штатах Америки, багатьох країнах Західної Європи, де з останньої третини XIX століття цей новий вид торговельного закладу став швидко завойовувати ринок та споживача. Такі осередки радянського торговельного і публічного простору не можна було назвати чимось унікальним чи винятковим в європейському та загальносвітовому масштабі, але, в цілому, універсальний магазин став феноменом в системі торгівлі, який пояснюється його інноваційною роллю та особливістю облаштування. Захисники універмагів акцентували увагу на тому, що вони вплинули на демократизацію моди і споживання, стимулювали розвиток національної промисловості та торгівлі. В радянській економіці універмагам також надавалася особлива роль в торгівлі та розподілі товарів, яка, у свою чергу, була підпорядкована ідеологічним змінам партійного курсу.

Протягом 1920–1930-х років у ставленні до універсального магазину як одного з видів торговельного закладу з боку держави та комуністичної партії відбулася своєрідна еволюція. В перші роки непу йому ще не надавалося особливої ролі в економічному житті нової країни. Винятком радше був Державний універсальний магазин у Москві, який з 1920-х років

уособлював собою перемогу над капіталізмом, а своєю ціллю вбачав “торгівельну революцію”. Саме факт можливості купівлі товарів у державного роздрібного торговця став у такий спосіб революційною подією, відступом від “завоювань” більшовицької влади в попередні роки. Американська дослідниця Марджорі Хілтон у своїх поглядах на торгівлю в універсальних магазинах пішла далі і запропонувала розглядати московський ГУМ як політичний та комерційний спосіб досягнення комунізму через конс’юмеризм, кінцевою метою якого було задоволення потреб радянських споживачів у високоякісних товарах та послугах. У всіх інших випадках універмаги існували в робітничих районах міст як торговельні простори, покликані задовольняти потреби пролетарів у товарах широкого вжитку, які можна було придбати в одному місці та поруч зі своїм домом. На початку 1920-х років ще не було цілісного розуміння ролі державної роздрібною торгівлі в системі товарообігу, тому часто більшовики на місцях виступали проти універмагів у державній мережі. “Вимагаю негайно закрити всі наші роздрібні універсальні магазини, всю роздрібну торгівлю, перетворивши виключно в гуртову”, – такі заклики лунали під час Харківського губернського з’їзду рад у 1922 р. У той час невизначеність місця державної роздрібною торгівлі була пов’язана з ідеєю влади про необхідність надання кооперації ключового місця в роздрібному товарообігу для “завоювання” споживчого ринку і витіснення з нього приватника. Втім впродовж 1920-х років універсальні магазини з’явилися в структурі багатьох торговельних підприємств України. Такий курс на розширення мережі універмагів був пов’язаний з потребою доведення переваг державної торгівлі та закріплення її “перемог” на ринку.

З початку 1930-х років, в умовах витіснення приватника з ринку, держава прагнула закріпити цю перемогу, тому, очевидно, саме в цей час і з’явилася ідея створення зразкових універмагів у великих містах, Москві, Ленінграді та Харкові, як символів соціалістичного достатку і розкоші. В Українській радянській республіці ці плани почали втілюватися в 1933 р., що є цілком обумовленим та симптоматичним, враховуючи соціальне та економічне становище населення, яке ще продовжувало переживати страшний голод та виконувати хлібозаготівельні плани. “Негайне” утворення нової крамниці у Харкові було продиктоване наказом Народного комісара постачання СРСР А. Мікояна. Розуміючи реалії тих часів, у тому числі враховуючи кількомільйонні жертви Голодомору та тисячі голодуючих селян та містян на той час, можемо дійти висновку, що ця квапливість була обумовлена необхідністю легітимізації режиму і потребою у створенні ідеального світу радянського споживача, особливого зразкового простору, в якому це було б можливо. Презентація соціалістичного достатку та розкоші відтепер стала ключовою ідеєю в радянській ідеології споживання. Ідеологія “культурності” та легітимізація споживання символізували “великий відступ” в соціальному та економічному житті, який впроваджувався протягом 1930–1950-х років.

ШЛЯХИ “КОЧІВНИКІВ”, АБО ОДНА ІЗ МАЛОВІДОМИХ СТОРОНОК АВІАЦІЙНОГО ЛЕНД-ЛІЗУ

Фрадинський Олександр Анатолійович
*Науково-дослідний інститут фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України (м. Хмельницький)*

Серед основних завдань, які стояли перед військово-морською авіацією під час II Світової війни, були: здійснення розвідувальних польотів, пошук і знищення ворожих військових човнів, ескортування і прикриття з повітря кораблів, висадка десантів і розвідників на узбережжі, пошукові та рятувальні операції. У контексті цього найкраще себе зарекомендували американські літаки-амфібії Consolidated PBY Catalina, які були поставлені в СРСР у кількості 185 одиниць, із них 113 – PBN-1 “Nomad” (“Кочівник”).

На початок 1944 р. найбільших відносних втрат (до 75%) зазнала радянська військова гідроавіація – на Чорноморському флоті залишалось 15 літаків-човнів, на Балтійському – жодного. За весь період війни радянська промисловість спромоглася виготовити 39 літаючих човнів-розвідників Че-2 і КОР-2 (катапультний розвідник для великих військових кораблів), із авіашкіл та цивільної авіації був отриманий 141 літак, переважно типу МБР-2 – тихохідний, слабо озброєний літак із невеликим бомбовим навантаженням.

Радянським урядом було порушено питання про передачу в рамках ленд-лізу великої партії гідролітаків, для перегону яких на початку 1944 р. було сформовано Спеціальну авіаційну групу особливого призначення під командуванням полковника В. Васильєва (після його загибелі – М. Чібісова). З метою організації перельоту необхідно було вирішити такі питання:

- підбір особового складу групи (162 людини – командування групи, екіпажі гідролітаків, техніки, перекладачі тощо) та її доправлення у США (повітряним шляхом – через Аляску, та морським – у складі зворотніх Полярних конвоїв через Північний Льодовитий та Атлантичний океани);
- вивчення матеріальної частини літака та перенавчання на них льотного складу;
- прийом та підготовка літаків до перельоту;
- організація перельоту та контроль на трасі маршруту.

Базовим місцем розташування групи було обрано Елізабет-Сіті (штат Північна Кароліна), де розташовувався комбінований сухопутно-водний аеродром, командував яким командер-лейтенант Стенлі Черняк (поширене прізвище в українців, поляків та євреїв).

Перша партія літаків вилетіла у червні 1944 р. Північним маршрутом протяжністю 8100 км, розрахунковий час у польоті – 45 годин: Елізабет-Сіті – озеро Гандер (Ньюфаундленд) – Рейк’явік – Мурманськ. Під час

перельоту, на останньому етапі, було втрачено літак командира групи, екіпаж зник безвісти.

Другу партію літаків, для Тихоокеанського флоту, було перегнано у серпні 1944 р. Східним маршрутом протяжністю 18 450 км: Елізабет-Сіті – Новий Орлеан – Сан-Франциско – Сіетл – Анкорідж – Кадьяк – Анадир – Магадан – Владивосток. Американські пілоти здійснювали перегон до Кадьяка де відбувалася передача літаків радянській стороні.

Проте найбільшу протяжність мав Південний маршрут, яким переганялися гідролітаки для Чорноморського флоту – більше 19 000 км: Елізабет-Сіті – Сан-Хуан (о. Пуерто-Ріко) – Порт-оф-Спейн – (о. Тринідад) – Балем (Бразилія) – Наталь (Бразилія) – Батерст (Гамбія) – Порт-Ліоте (Марокко) – Джебра (Туніс) – Хаббанія (Ірак) – Баку – Севастополь.

Цей маршрут був найскладніший, кожен із його 11 етапів мав свої особливості. На шляху авіаторів чекали тропічні шторми, екваторіальна спека, африканські піски; потрібно було враховувати морські припливи та відпливи; частина шляху пролягала через Південну півкулю, що вимагало від штурманів додаткових астрономічних знань для орієнтування. При перетині екватору здійснювався ритуал за яким кожен, хто знаходився на борту випивав 100 грамів рому та викидав за борт яку-небудь дрібничку в дар Нептуну.

Враховуючи складність перельоту, було вирішено що в політ будуть відправлятися групи по 2 (а не по 4, як це було на попередніх маршрутах) літаки. Досить часто пілоти проводили в повітрі по 10–16 годин, виконуючи значну частину перельоту у темну пору доби. Переліт через Атлантичний океан Наталь (Бразилія) – Батерст (Гамбія), довжиною у 1600 миль, займав 16 годин, тому потрібно було злітати вночі, летіти весь світловий день і у північній здійснити посадку. Особливо в нагоді для орієнтування ставав радіокомпас, за допомогою якого штурман визначав напрямки до приводної радіостанції.

У серпні 1944 р. за особливим наказом маршала авіації С. Жаворонкова було здійснено перегон літаків РВ-6а “Амфібія” (із шасі для наземних аеродромів) з Елізабет-Сіті у Владивосток за маршрутом у 9000 миль: Елізабет-Сіті – Ньюфаундленд – Ісландія – Великобританія – Німеччина – Москва – Куйбишев – Танча – Красноярськ – Чита – Куйбишевка-Східна – Владивосток.

Останній перегон здійснювався в жовтні 1945 р. за маршрутом: Елізабет-Сіті – Майамі-Біч – Сан-Хуан (о. Пуерто-Ріко) – Порт-оф-Спейн – (о. Тринідад) – Балем – Наталь – о. Фернандо – Дакар – Касабланка – Гібралтар – Париж – Кольберг – Москва. Як пригадує М. Чібісов, на той час американці припинили поставки за системою ленд-лізу, але щедрі подарунки для високопоставлених офіцерів штабу американських військово-повітряних сил дозволили отримати ще 5 літаків-амфібій, які без втрат були доставлені в Москву. Серед п'яти командирів екіпажів, які здійснювали останній перегон, були три українці: капітани Бойченко Ф. Я.

(уродженець Запоріжжя, нагороджений за перегони літаків орденами Червоної зірки, Бойового Червоного прапора, Олександра Невського) та Ярошенко Ф. Я. (уродженець Цюрупинська (тепер – Олешки) Херсонської області, представлений до нагородження за перегони літаків орденом Леніна, отримав орден Бойового Червоного прапора) і старший лейтенант Меделян О. М. (уродженець Новобузького району Миколаївської області, нагороджений за перегони літаків орденом Бойового Червоного прапора).

СОЦІАЛЬНІ ПОДАТКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ВІХИ РОЗВИТКУ

Баранник Лілія Борисівна

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Овчинніков Андрій Володимирович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Оптимізація системи оподаткування на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки виступає однією з головних умов легалізації доходів населення й тим самим сприятиме зменшенню масштабів тіньової економіки в нашій країні. До так званих соціальних податків в економічній літературі зазвичай відносять ті обов'язкові утримання із доходів громадян, які безпосередньо впливають на рівень добробуту. Інколи поняття “соціальні податки” та “соціальні внески” ототожнюють. Хоча це, на нашу думку, не зовсім вірно, оскільки, скажімо, внески в систему обов'язкового соціального страхування й прибутковий податок виконують різні функції, до того ж внески мають поворотний характер. Зазначимо, що міжнародна фінансова статистика також відносить до податкової системи країни внески до соціальних фондів, називаючи їх соціальними податками. Це характерно для звітів Європейської комісії, МВФ та деяких інших. Очевидно, методологічні особливості (точніше, відмінності) цих виплат не зовсім цікавлять західну економічну науку або вважають непринциповим моментом.

Податком, що має першочергове соціальне значення, є податок на доходи фізичних осіб (ПДФО). Вперше цей податок було введено в Великобританії в 1799 р. як тимчасовий захід з метою фінансування військових потреб у війні проти Наполеона, але з 1842 р. прибутковий податок остаточно утвердився в англійській податковій практиці. У радянській Україні прибуткове оподаткування з'явилося в 1922 р. із введенням прибутково-майнового податку. Стабільну законодавчу базу цей податок у сучасній Україні отримав у 2004 р. Систему оподаткування доходів громадян в Україні було введено в середині 1991 р. з прийняттям Закону Української РСР “Про прибутковий податок з громадян Української РСР, іноземних громадян та осіб без громадянства”. Відтоді податкова політика держави щодо цього податку неодноразово змінювалась. 01.01.2004 р. набрав чинності Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 23.05.2003 р. № 889-IV, який суттєво змінив зміст правовідносин щодо

оподаткування доходів фізичних осіб. Податок діяв до прийняття і введення в дію Податкового кодексу України (ПКУ), тобто до 01.01.2011 р.

Це свідчить як про спробу уряду віднайти кращий варіант наповнення державного бюджету, так і про пошуки його оптимізації. Хоча, слід визнати, що тривалий час в Україні оподаткування виконувало винятково фіскальну функцію. Можна виділити такі етапи розвитку соціальних податків:

I етап – 1995–1997 рр. – частка соціальних податків значно зростала;

II етап – 1997–2001 рр. – тенденція до зниження частки соціальних податків у ВВП;

III етап – 2001–2011 рр. – прийняття ПКУ. Ставки ПДФО з 01.01.2011 р. запроваджено в розрізі видів доходу;

IV етап – 2011–2014 рр. – встановлення прогресивної шкали оподаткування ПДФО пасивних доходів; прийняття заходів для запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання;

V етап – 2014–2015 рр. – критичне стиснення попиту (через девальваційні та інфляційні шоки), глибока деформація бізнесу (накопичені збитки підприємств сягнули 600 млрд грн, банківська система втратила понад 50 банків в умовах зростання частки неповернених споживчих кредитів до 19,2%), зростання дискреційного податкового навантаження на підприємства в умовах кризи, внаслідок чого рівень тіньової економіки зріс із 33 до 47%;

VI етап – з 2015 р. – зменшення загальної кількості податків, запровадження понижуючого коефіцієнта єдиного соціального внеску (2015), з 01.01.2016 р. – єдина ставка ПДФО 18%.

З прийняттям світовою спільнотою нової парадигми розвитку, яку можна одним словом визначити як соціалізація, багато країн переглянули своє ставлення до оподаткування громадян і бізнесу, розробляючи різні моделі, спрямовані на сплачування податків й не приховування доходів. Наприклад, у Болгарії самозайняті особи самі визначають базу нарахування своїх внесків до початкової суми. Базовий внесок на соціальне страхування у Литві становить 30,8%, з якого 27,8% вносяться роботодавцем і 3% працівником. У низці земель Німеччини роботодавці та наймані працівники сплачують практично однакові частки внесків до соціальних фондів, часто це 19%.

Вітчизняний дослідник Н. В. Іванчук стверджує, що в Україні частка соціальних податків у ВВП є нижчою за середню по ЄС, так само, як у половини постсоціалістичних країн. Причому спостерігаються довгострокові тенденції до зростання частки соціальних внесків у ВВП за 2001–2009 рр.

Елементами соціалізації оподаткування можна вважати податкові знижки та податкові пільги, які застосовуються до доходу з метою його регулювання й створення кращих умов для встановлення соціальної справедливості під час оподаткування різних категорій громадян. Хоча слід визнати, що механізм їх поки що не є досконалим.

КЛЮЧОВІ КОМПЕТЕНЦІЇ – ШЛЯХ ДО СУМІСНОСТІ ТА ВЗАЄМНОГО ВИЗНАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ВАЛІДАЦІЙ

Бабенко Борис Іванович

*Науково-дослідний інститут фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України (м. Хмельницький)*

Корнійчук Олеся Олександрівна

*Науково-дослідний інститут фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України (м. Хмельницький)*

В умовах приєднання України до міжнародної конвенції і угод з питань безпеки і спрощення міжнародної торгівлі та митних процедур, активізації інтеграційних процесів в Європі, впровадження такого суб'єкта, як валідатор зі статусом Уповноваженого економічного оператора (далі – УЕО), ознаменував початок нового підходу до методів роботи посадових осіб митних органів, які повинні сприяти полегшенню торгівлі, транзиту, збільшенню товарообороту через митний кордон.

За результатами дослідження:

– з'ясовано, що митне законодавство більшості зарубіжних країн у сфері безпеки та полегшення світової торгівлі побудоване на загальній правовій основі – положеннях “Системи рамкових стандартів з забезпечення безпеки і сприяння торгівлі (SAFE)”, Кіотської конвенції (переглянутої), Рамкових стандартів ВМО, низці багатосторонніх міжнародних договорів, метою яких є продовження роботи з посилення процедур торгівлі, а також зміцнення безпеки в рамках торгових поставок;

– встановлено, що перед ДФС гостро постала проблема підготовки висококваліфікованих конкурентоздатних компетентних валідаторів, які володіють необхідними знаннями, уміннями, навичками та особистими якостями у різноманітних соціальних та професійних ситуаціях та здатні кваліфіковано виконувати певні процедури валідації (процедури, в яких ланцюг поставок товарів УЕО і всі відповідні процеси, що використовуються за цією програмою), піддаються повній і прозорій перевірці з боку адміністрації та/або валідатора, які сприяють митним відомствам (митницям) у сферах полегшення торгівлі та посилення безпеки товаропотоку, від імпортера до споживача.

Досліджено феномен “компетентність фахівця” та аспекти необхідних (ключових) здатностей (компетенцій) притаманних валідаторам, що виконують процедури валідації. Зокрема, валідатори – це треті сторони (з повноваженнями УЕО (далі – валідатори)), що володіють знаннями, практикою застосування міжнародного та вітчизняного законодавства з питань забезпечення безпеки торгових поставок, операцій (процедур) різних економічних та бізнес-секторів, шляхом здійснення валідацій, метою яких є документальне підтвердження того, що учасники ЗЕД та митні органи при здійсненні митного контролю та митного оформлення дотримувалися вимог міжнародного та національного законодавства.

З'ясовано, що митні адміністрації та спеціалізовані навчальні заклади визнають, що кар'єрна (компетенційна (кваліфікаційна)) відповідність виконавців валідацій, пов'язаних зі спеціальними спрощеннями митних процедур та їх надійністю і безпекою, є основою міжнародного взаємного визнання результатів валідацій (контролю/оглядів), яким повинні відповідати освітні та професійні стандарти (необхідні здатності) щодо самостійного розв'язування складних спеціалізованих задач та практичних проблеми цієї професійної діяльності, і які характеризуються невизначеністю умов та потребують застосування знань, умінь, навичок та технологій щодо застосування міжнародного та національного митного законодавства.

Визначено, що:

– компетенція це знання і розуміння, знання того, як діяти і як бути фахівцю;

– компетентність – це індикатор, який дозволяє визначити його готовність до професійної діяльності та подальшого особистого розвитку; орієнтує його у інформаційному суспільстві, швидкоплинному розвитку ринку праці, допомагає оперувати, управляти інформацією, активно діяти, приймати рішення та навчатись упродовж життя; ключ до оновлення змісту освіти; це – володіння компетенціями;

– компетентність/компетенція – це інтегрована характеристика здатностей особистості предметної області (компетенцій), у якій він добре обізнаний і в якій проявляє готовність до виконання професійної діяльності, що виражається через знання, уміння, цінності та інші особисті якості.

Обґрунтовано інноваційні пропозиції щодо необхідності формування загального компетентнісного потенціалу посадових осіб УЕО та валідаторів як критерія, що характеризуватиме їх готовність до самостійної службової діяльності, з використанням необхідного арсеналу професійних компетенцій (які повинні вивчатися процесуально) щодо вирішення професійних завдань, стосовно ефективного здійснення валідацій, які є ключовими у цій галузі і які постійно повинні оновлюватися новими системоутворюючими знаннями і прогресивними технологіями.

Представлено інноваційну концепцію формування компетентнісного потенціалу валідаторів як єдності певних компетенційних характеристик, як умови забезпечення надійної безпеки, спрощення міжнародної торгівлі та митних процедур, що дозволить ДФС отримувати суттєві переваги щодо забезпечення позитивного впливу на умови здійснення митної справи та учасників ЗЕД. З метою доцільності застосування цієї дефініції, підвищення якості валідаційних досліджень та їх визнання митними системами, держав ВМО та ЄС, запропоновано інноваційні блок схеми “Моделі”:

– “Програмно-апаратного комплексу центрального серверу Єдиної автоматизованої інформаційної системи ДФС (далі – ЄАІС) щодо забезпечення синхронізації передачі та збереження результатів митного контролю

та митного оформлення здійсненого митницями, митними скануючими системами та валідаторами”;

– “Автоматизованого навчально-тренувального комплексу і спеціалізованого навчання технологіям аналізу відсканованих зображень об’єктів митного контролю та спеціальних спрощень митних процедур”, з використанням у навчальному процесі даних центрального серверу ЄАІС, зокрема, графічних даних результатів митного контролю та фіксованих результатів здійснених митних валідацій.

Сформульовані рекомендації щодо використання результатів досліджень в ДФС, зокрема, у практичній діяльності митниць та податкових інспекцій, департаментів апарата служби, науково-дослідній роботі та в організації спеціалізованої підготовки валідаторів.

Автори дійшли висновку щодо необхідності усвідомлення значимості:

– предметних знань, умінь, навичок, особистих якостей та необхідності їх трансформації у ключові компетенції, які виступають першоджерелом формування професійної компетентності, у тому числі і валідаторів;

– сутності досліджуваного компетентнісного потенціалу валідаторів, що дозволить чітко визначати мету їх спеціалізованої підготовки у навчально-наукових інститутах Університету ДФС або Департаменті спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення ДФС, бо тільки взаємозалежний комплекс знань та особистих якостей буде визначати необхідний ступінь професійної компетентності валідаторів та їх готовність здійснювати професійну діяльність – забезпечувати високий рівень безпеки і спрощення міжнародної торгівлі та митних процедур.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА СПЛАТИ ПОДАТКІВ У РЕСПУБЛІЦІ СІНГАПУР ТА В УКРАЇНІ

Калініченко Зоя Дмитрівна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (м. Дніпро)

Кліницький І. І.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (м. Дніпро)

Тронеv В. О.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (м. Дніпро)

Місто-держава Сінгапур вже більше семи років поспіль займає перше місце у рейтингах зручності ведення підприємницької діяльності. Такі здобутки, у першу чергу, обумовлені сприятливим оподаткуванням та принципом безоплатного ввезення та вивезення товарів (окрім тютюну, алкоголю та автомобілів), а також низьким рівнем корупції у державних структурах. Таким чином, законодавство Сінгапуру створює умови найбільшого сприяння для ведення бізнесу у державі, що є вагомим “важелем” розвитку економіки, суспільства та його інституцій.

Нині українському суспільству притаманні досить активні дискусії щодо збільшення ролі підприємництва, і одним із способів його розвитку виступає надання значних прав та свобод суб'єктам господарювання. Так, не можна оминати увагою позитивні зміни у податковому законодавстві, зокрема ті, що стосуються зменшення кількості податків. Проте все ж поступове поліпшення податкового “клімату” у державі не призвело до суттєвих покращень стосовно ведення бізнесу. Зокрема, виходячи зі статистики Світового Банку та аудиторської компанії PwC, дивує наступна цифра: 107 – саме таке місце займала наша держава станом на 2016 р. за рейтингом податкового тягаря серед проаналізованих 189 економік світу. До прикладу, країна-сусід Республіка Білорусь зайняла 68 місце.

Тому, враховуючи загальносуспільну потребу у певних змінах податкового законодавства, перейняття досвіду такої успішної з позиції умов ведення бізнесу держави, як Сінгапур має значну актуальність.

Загалом податкову систему даної невеликої країни складають такі податки та збори: податок на прибуток; податок на нерухомість; податок на додану вартість; податок на ігорні ставки; податок на утримування казино; збір за використання іноземних некваліфікованих робітників. Таким чином, лише два податки стосуються фізичних осіб, котрі отримують дохід та мають нерухомість на території міста-держави, та три податки мають місце для юридичних комерційних осіб, котрі впроваджують власну діяльність на території Сінгапуру та мають нерухомість (податок на прибуток та на нерухомість). Інші види платежів мають факультативний характер (наприклад, податок на утримування казино).

Загалом, найбільш вагомим і таким, що має загальне коло платників, є саме податок на прибуток (ставка 17 % від прибутку). У Сінгапурі даний вид обов'язкового платежу покладено на дві категорії осіб: фізичні особи, котрі працюють; юридичні особи, які здійснюють комерційну діяльність.

В Україні відсутній такий комплексний вид податку. Вітчизняна система оподаткування включає кілька податкових зобов'язань, що мають на меті оподаткування саме прибутку осіб:

- 1) податок на прибуток підприємств (базова ставка 18% від прибутку);
- 2) податок на доходи фізичних осіб (базова ставка 18% від прибутку).

Специфіка сінгапурського податку полягає у тому, що максимальна ставка за таким – це 17%, на відміну від української практики, де у ст. 167 Податкового кодексу України визначено додаткові платежі стосовно податку на прибутки підприємств, окрім базової ставки у 18%. До слова, на думку вчених Крупинова О. Г. та Іванова С. Н., неоднозначність та наявність складнощів у нарахуванні податків лише збільшують “пориг входження” схильних до підприємництва осіб у сферу суспільної діяльності, потребують додаткових витрат на персонал або компетентних позаштатних спеціалістів.

У державі Сінгапур активно використовуються методи варіювання податкового навантаження. Так, не підлягають оподаткуванню доходи,

отримані за кордоном, а також у разі створення суб'єкта господарювання з метою ведення підприємництва – новоутворена особа отримує пільги в оподаткуванні протягом трьох років. Пільга виражена у такому: якщо особа має щорічний дохід, який не перевищує 300 000 сингапурських доларів, то у такому разі до неї застосовується понижена ставка у 8,4%, інакше ж має місце загальна ставка.

До слова, британський вчений-правознавець Раян Фергюс дотримується позиції, котра отримала назву “податковий лібералізм” – зокрема, у своїй роботі, присвяченій особливостям цивільно-правових відносин, вчений схиляється до того, що податкова система держави повинна відповідати наступним принципам: 1) компактність – наявність імперативних, однозначних норм, невеликої кількості податків; 2) доцільність – гроші громадян держава має право використовувати лише у сферах крайньої необхідності (де вільний ринок не буде доречним, а ризики є достатніми – це діяльність органів оборони, правопорядку, виконавчих та судових структур.

Резюмуючи зазначене вище, вважаємо за необхідне використання такого підходу у будіванні вітчизняної податкової системи в цілому та стосовно податку на прибуток зокрема. Від спрощення податкових процедур, зниження податкового тягаря та стимулювання за рахунок податкових пільг держава у будь-якому разі не залишається стороною, що програє, адже світовий досвід говорить про те, що оптимальне податкове навантаження лише сприяє залученню іноземних інвестицій в економіку.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ДОСВІДУ ЗАКОРДОННИХ КРАЇН У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОСТІ

Калініченко Зоя Дмитрівна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (м. Дніпро)

Майорова Анастасія Олександрівна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (м. Дніпро)

Перетворення в сфері оподаткування нерухомого майна триває в нашій країні протягом всієї новітньої історії. У найближчому майбутньому передбачається оподатковувати нерухомість громадян виходячи з її ринкової (кадастрової) вартості. При цьому найчастіше законодавці посилаються на зарубіжний досвід застосування даного виду податків, у зв'язку з чим є актуальним розгляд адекватності й доцільності проведених паралелей та аналогій з досвідом західних країн.

Оподаткування нерухомого майна фізичних осіб у тій чи іншій мірі наявне більше ніж в 130 країнах світу, і надходження від цих податків в більшості розвинених країн становлять від 1 до 10% від загальних податкових надходжень. У різних країнах значимість даного податку різна,

проте в країнах з англо-саксонською системою права надходження від таких податків істотно вищі. Це особливо важливо для України, оскільки на даний час економіка нашої країни перебуває у перехідному стані. Проаналізувавши класифікацію податків у різних країнах в залежності від рівня адміністрування, можна зробити висновок, що в переважній більшості зарубіжних країн з федеративною системою державного устрою податок на нерухоме майно громадян є місцевим, і надходження від нього становлять основну статтю доходів бюджетів місцевих органів влади. При цьому слід зазначити, що такий високий відсоток надходжень за цим податком зовсім не означає непомірне податкове навантаження на платників податків, оскільки в більшості зарубіжних країн цей показник коливається в середньому від 3 до 5% сукупного особистого доходу фізичної та юридичної особи-платника податку.

Методика визначення вартості нерухомого майна ґрунтується на порівнянні цін на ринку на певний вид товару, при цьому виділяють три основних методики, які в повній мірі відображають сам механізм оподаткування нерухомості юридичних і фізичних осіб.

Для цілей обчислення податку на нерухоме майно фізичних осіб в світі існує три моделі взаємодії податкових органів і оцінювачів.

“Американська” модель передбачає спільну роботу податкових органів і офіційних податкових оцінювачів за визначенням вартості майна. Оцінка нерухомості проводиться на рівні кожного суб’єкта професійними податковими оцінювачами, які виконують роботу також і щодо обчислення податку. До повноважень інших структур податкових органів належить лише прийом і обробка податкових декларацій.

“Іспанська” модель відрізняється монополією держави на оцінку майна для цілей оподаткування. Оцінка нерухомого майна проводиться на основі кадастрів. Органи влади, що здійснюють ведення кадастрів, отримують інформацію про майно від платників податків, акумулюють її, визначають вартість об’єкта на основі законодавчо встановлених методик оцінки і передають її в податкові органи.

“Змішана” модель передбачає видачу акредитацій незалежним професійним оцінювачам. Застосування такої моделі дозволяє державним органам використовувати дані, отримані незалежними експертами-професіоналами оцінюючої справи. Таким чином, функції чітко розділені. Оцінку здійснюють незалежні особи, а обчислення податку, його збір і стягнення здійснюють державні органи.

Крім того, законодавства більшості країн на місцевому рівні передбачають граничну ставку податку. Такі ставки передбачені законодавством Австрії (5%), Німеччини (1%), а також більшості країн СНД, зокрема й України. При цьому розмір податкових надходжень не визначається заздалегідь, оскільки величина оподаткованої бази – змінна величина. Однак, прогнозуючи розмір податкових надходжень, у деяких країнах влада встановлює ставку в залежності від потреби в фінансових ресурсах.

Що стосується середнього рівня ставок, слід зазначити, що в більшості країн, в котрих як податкова база використовується в тій чи іншій мірі ринкова вартість нерухомості, середня ставка податку, що передбачає в якості об'єктів будинки та споруди, не перевищує 1%. Наприклад, у Болгарії середня ставка податку становить 0,15%, в Швеції – 2,5%. Тенденція до підвищення ролі розподільної функції податків, характерна для останніх десятиліть, призвела до збільшення числа країн, у яких застосовується прогресивна ставка, а також до диференціації ставок на майно, яке використовується в комерційній діяльності або в особистому користуванні.

Окремим рядком в податковій системі зарубіжних країн позначений податок на розкіш, у тому числі на дорогу нерухомість.

Наскільки можна говорити про застосування західної системи оподаткування в українських умовах – питання далеко не однозначне, і сліпо довіряти досвіду зарубіжних країн було б необачно. У кожній окремо взятої країні існують свої історичний контекст, економічні реалії, своя культура споживання, традиції і безліч інших унікальних чинників, у зв'язку з чим тиражувати чийсь досвід в Україні неправильно.

Не вирішеним залишається питання методики оцінки і порядку розрахунку вартості майна, яка береться при розрахунку податку. На даний момент в Україні інститут оцінки, який би грамотно і точно прорахував вартість тієї чи іншої власності, надав чітке уявлення про те, якими будуть ставки, працює не на достатньому рівні. Труднощі в оцінці, наприклад, елітних заміських будинків полягають часто в тому, що єдиного об'єкта нерухомості, що складається з котеджу і земельної ділянки, сформувавши не вдається, тому що, як правило, земля записана на одну особу, а котедж – на іншу.

Таким чином, при розрахунку податку на володіння дорогою нерухомістю неминуче виникнуть технічні та організаційні складнощі, пов'язані з проведенням кваліфікованої оцінки вартості нерухомості. З іншого боку, незважаючи на те що сьогодні є якийсь розуміння оцінки вартості майна, питання, хто буде його оцінювати, залишається відкритим.

Великі сумніви породжує питання про те, як буде відбуватися адміністрування даного податку. Законодавче введення податку на розкіш зовсім не означає його збирання. Не можна зобов'язати власників яхт, літаків, нерухомості, яка зареєстрована за кордоном, платити податок в казну України. Наприклад, у 2014 р. громадяни України купили за кордоном нерухомості на 9 мільярдів доларів. Відносно предметів розкоші, що купуються за кордоном, пріоритетними вважаються норми міжнародного законодавства. Навіть якщо в українське законодавство буде введена нова норма, то здійснити збір податків не вийде у зв'язку з відсутністю механізмів контролю за придбанням такого майна і можливості його організувати, тим більше на міжнародному рівні.

Таким чином, реформування оподаткування нерухомості в Україні – справа логічно не сформульована, бо на шляху його використання є безліч

перешкод, які не мають свого закріплення у законодавстві України. Оскільки, побудова ефективної системи оподаткування нерухомого майна вимагає серйозного і детального опрацювання та забере чималу кількість часу, треба звернути увагу на економічний потенціал країни, врахувати як всі критерії вартості нерухомого майна, так й індивідуальні можливості людини для сплати даного виду податку.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСПОРТУВАННЯ ТОВАРІВ У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ

Майорова Ірина Миколаївна

Приазовський державний технічний університет (м. Маріуполь)

Андрусенко Ганна Миколаївна

Приазовський державний технічний університет (м. Маріуполь)

На сучасному етапі міжнародних відносин особливо актуальними виявляються проблеми формування і розвитку ринку послуг, зокрема транспортних. Розвиток міжнародного ринку товарів та його насиченість привели до збільшення попиту на послуги, що сприяло інтенсивному розвитку міжнародного ринку послуг. Необхідно виокремити, що міжнародна торгівля послугами, на відміну від торгівлі товарами, має такі особливості:

- регулюється не на кордоні, а усередині країни відповідними положеннями і законами внутрішнього законодавчого поля країни;
- більшість видів послуг міжнародної торгівлі базується на прямих контактах між їх виробниками і споживачами;
- виробництво і реалізація послуг знаходяться під пильнішим захистом держави, ніж виробництво і реалізація товарів. Так, наприклад, транспорт і зв'язок у більшості країн світу знаходяться повністю або частково у власності держави чи під її контролем;
- міжнародна торгівля послугами знаходиться в тісному взаємозв'язку з торгівлею товарами та сильно впливає на неї;
- не всі види послуг, на відміну від товарів, можуть бути предметом торгівлі;
- в умовах насиченості міжнародного ринку товарною масою і посилення на ньому конкуренції важливе значення набувають послуги транспортування, експедирування, фінансування тощо.

Міжнародна торгівля послугами – специфічна форма міжнародного поділу праці. Цей сегмент, за оцінками фахівців, складає 20–25% від обсягу всієї світової торгівлі. Головним документом, який регулює міжнародну торгівлю послугами, є Генеральна угода про торгівлю послугами (ГАТС). Методологічно ГАТС складається з такого:

- Загальні положення, що містять концепції, принципи та правила, які застосовуються до сіх заходів, що впливають на торгівлю послугами;

- Додатки, що стосуються регулювання специфічних сфер послуг та специфічних об'єктів;
- Специфічні зобов'язання кожного з членів щодо доступу на ринок та національного режиму.

Відповідно до самої угоди, до транспортних послуг належать усі види транспортного обслуговування, що здійснюється резидентами однієї країни для резидентів іншої країни, які включають пасажирські перевезення, вантажні перевезення (фрахт), оренду (для перевезень за угодою чартерних перевезень) транспортних засобів разом з екіпажем, а також пов'язані з цим супутні та допоміжні послуги.

Сучасна транспортна система характеризується таким:

- суперечливою тенденцією розвитку. З одного боку, прискорюється транспортний процес, що проявляється в будівництві швидкісних залізниць, швидкохідних спеціалізованих суден, поширенням контейнерного сполучення. З іншого боку, знижуються ходові швидкості суден, щоб поглинути надмірний тоннаж. Зниження швидкостей на інших видах транспорту пов'язано із зменшенням енерговитрат;
- загостренням протиріччя між швидшим розвитком рухомого складу і повільнішим удосконаленням стаціонарних установ, лінійними і вузловими елементами системи;
- дисбалансом участі розвинутих країн і країн, що розвиваються, в міжнародних перевезеннях. Фактична частка країн, що розвиваються, у світовому морському тоннажі 15–17%, а в світовому відправленні вантажів – більше 50%;
- швидким розвитком безперервних транспортних мереж;
- розвитком та інтеграцією телекомунікацій, транспорту, митних служб і служб доставки. Електронна комерція перетворилась на невід'ємну частку базової транспортної інфраструктури від доставки товарів і послуг до продажів і маркетингу транспортних послуг;
- поступовим перетворенням транспортних фірм в інформаційні. Потенціал світової торгівлі фізичним товарами в онлайн режимі можна реалізувати на умовах існування інфраструктури для замовлень, перевезень, відстежування, митного оформлення і доставки товарів до дверей клієнта.

Аналіз практики країн-членів СОТ показав, що всі країни мають розвинуту правову базу, яка захищає національних вантажоперевізників. Але ці країни вкрай обережні у випадках прийняття на себе специфічних зобов'язань по ГАТС. У групі розвинутих країн тільки п'ять держав взяли на себе обов'язки по лінії доступу на ринок в сфері національного режиму по морському транспорту; дві держави – в сфері внутрішнього водного транспорту; три – в сфері трубопровідного.

Покращення функціонування транспортних систем – чинник розвитку зовнішньої торгівлі товарами, він сприяє зростанню валютних надходжень

від транспортної діяльності і збільшенню національного доходу. Будь-яка держава потребує стабільної та ефективної транспортної системи, яка дозволяє підтримувати економічне зростання. Уряди країн зацікавлені в економічній доставці продукції на власні ринки по всій країні, що забезпечує доступність товарів для споживачів за розумними цінами.

У майбутньому транспортні системи будуть сприйматися як єдина транспортна мережа операторів перевезень, що безпосередньо відповідає за переміщення пасажирів, вантажів і об'єктів транспортної інфраструктури, ефективно взаємодіє із суміжними інфраструктурним галузями і державними інститутами.

Наукове видання

XI міжнародна наукова конференція

ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА

26–27 жовтня 2017 р.
Дніпро

Тези доповідей

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 17.10.2017 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 7,03. Обл. вид. арк. 7,86.
Тираж 100. Зам. 27. 2017.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4